

LIMIAR

Roteiros para Educación Secundaria Obligatoria (ESO).

Aproveitamento didáctico dos contidos do Museo do Pobo

Esta guía é un documento orientativo, unha opción de achegamento ao Museo do Pobo Galego para alumnos adolescentes. Pretendemos que sirva de ferramenta para aproveitar ao máximo os contidos do Museo desde os coñecementos cos que xa contan os propios rapaces incidindo na súa capacidade para a procura e a ampliación da información.

Aínda que está orientado cara ás necesidades e coñecementos específicos de Secundaria, este é un ciclo no que os rapaces e rapazas maduran moi rapidamente polo que cremos que quizais algunhas das actividades propostas pódenn quedar un chisco curtas para o último curso da ESO pero outras pódennse usar co terceiro ciclo de primaria.

Necesidades específicas

Os rapaces da ESO están inmersos nunha etapa intermedia: despois do Ensino Primario e antes de continuar co Bacharelato ou cos Ciclos de Formación Profesional, os alumnos precisan de orientación persoal e académica.

Non é doado para os educadores fomentar e manter determinados intereses nuns rapaces sometidos a constantes transformacións físicas, á búsqueda da súa identidade e a novos referentes para a súa conduta (modas, estética, vocabulario, afeccións, amizade). Unha morea de elementos que supoñen unha constante distracción tanto para eles mesmos como para os educadores que pretenden transmitirles coñecementos. Adolescentes cun comportamento clara e descaradamente independente pero que, á vez, non poden desvincellarse completamente dos seus adultos. Unha situación que lles amola, enfrontándoos a miúdo aos seus proxenitores e mestres. Parece que nada lles motiva, que todo canto se lles propón é aburrido. O caso é non amosar interese polo que se lles está a explicar.

No momento de organizar unha actividade fóra do centro, son estes uns aspectos que sen dúbida cómpre ter en conta

Obxectivos

As habilidades, intereses, coñecementos e comportamento dos alumnos adolescentes serán as características que guíen o noso discurso. Se as perdemos de vista, perderemos a atención do grupo e maila súa concentración. Débese contar con que o Museo non é a escola e as actividades levadas a cabo nel non seguen a mesma dinámica nin ten porque ter as mesmas pautas de comportamento que nun aula. É certo que hai que transmitirles aos alumnos que se trata dun espazo público compartido con outros visitantes que tamén van ver o Museo pero é factible e desexable xogar coa sorpresa e a expectativa que, aínda que non a expliciten, ten para eles unha saída do centro escolar.

Algo a ter moi en conta e que nós, desde o Departamento de Educación do Museo, tanto coas propostas didácticas contidas nesta guía como durante as actividades a desenvolver durante as visitas é que nos interesa, sobre todo, a participación do grupo ao redor dos temas tratados. Pretendemos incentivar o diálogo. Un diálogo creativo no que os propios alumnos tamén vaian escribindo o discurso da visita.

Non se trata tanto de atopar respostas correctas ou absolutas, como de pór en valor os coñecementos que xa teñen os rapaces, sentíndose, a través deles, identificados coa lingua e a cultura da que estamos a falar. E, por suposto, este diálogo ademais de creativo pode e deberá ser crítico.

Como no currículo escolar, cos alumnos da ESO tentamos pedímoslles xuízos persoais froito d e certa reflexión. Procuramos facerlles falar do que eles pensan sobre a comunidade galega e sobre como son os seus sentimentos de pertenza á mesma; da relación que teñen coas persoas e colectivos que os arrodean; de se cren que hai algo que fai parte da súa especificidade como galegos; do que significan termos como tradición, cultura, identidade ...

Para o DEAC isto é máis importante no traballo cos visitantes escolares que a cantidade de nomes, técnicas e datos que tamén se poden aprender nas salas. Un traballo que poderá continuarse no centro escolar e no contorno inmediato dos alumnos.

Metodoloxía

É un erro frecuente pretender que se explique o contido de todo o Museo nunha soa visita. Malia que comprendemos a necesidade dos centros de querer aproveitar o máximo o tempo que teñen para actividades extraescolares pedagóxicamente desaconsellámolo. Nin se aproveitarían ben os contidos, nin acadaríamos captar a atención dos rapaces. Un dos obxectivos fundamentais é que os rapaces non aborrezan definitivamente e, consecuentemente, descarten de por vida, o Museo como opción de coñecemento ou de lecer (ou as dúas á vez, claro).

No momento de comezar a traballar con esta guía e cos contidos do Museo cómpre definir previamente que é o que se vai facer en cada visita e sobre que aspectos ou áreas queremos incidir. Desde o Museo propomos cinco roteiros organizados ao redor dun eixo temático pero que, á vez, acadan dar unha visión xeral cada un deles, do que o Museo quere contar.

Recomendamos que os grupos non sexan moi grandes - 25 está ben e 15 é o ideal – pero que de seren moitos, - somos conscientes das ratios e das dificultades de mover grupos pequenos para desprazamentos importantes - se dividan en grupos máis reducidos, que ben poden facer un mesmo roteiro comezando por distintas salas ou ben realizar roteiros diferentes con obxectivos comúns.

Mentres se realiza o roteiro e, tendo en conta o explicado anteriormente en canto á metodoloxía, tentaremos buscar respostas libres e persoais dos membros do grupo e usar a conversa para a bocar á dedución na resolución das dúbidas.

Co fin de aproveitar ao máximo a visita ao Museo e os seus contidos, con cada roteiro facemos unha serie de propostas de traballo.

ÍNDICE . ROTEIROS

1.- O Conxunto de Bonaval

- 1.1- O convento
- 1.2 - A escaleira Helicoidal
- 1.3 - A igrexa
- 1.4 - A horta do Convento (Parque de Bonaval)

2.- Os Sistemas de Producción

- 2.1.- O Mar
- 2.2.- O Campo

3.- Os Oficios

4.- A Sociedade, memoria e tradición

- 4.1.- Aldea, parroquia, relacións, veciñanza.
- 4.2.- Propiedade, herdanza.
- 4.3.- Intercambio, feiras e mercados.
- 4.4.- A Xornada, ciclo Anual, ciclo Vital.
- 4.5.- Crenzas, medicina popular, seres míticos.
- 4.6.- O traxe (indumentaria)
- 4.7.- A música

5. - O Espazo Construído

- 5.1.- O hábitat
- 5.2.- A arquitectura Popular

ROTEIROS DE VISITA

ROTEIRO 1. O CONXUNTO DE BONAVAL

1.- O CONXUNTO DE BONAVAL

1.1.- O convento

O barrio de Bonaval situado fóra da muralla da cidade é o lugar onde se constrúe o antigo convento. San Domingos de Bonaval está perto dunha das principais portas da muralla, a Porta do Camiño, chamada así porque por aí entra o Camiño Francés de Pelegrinación a Compostela. As portas da cidade eran os lugares onde acostumaban a instalarse as ordes mendicantes e Bonaval, era a meta do máis importante vieiro a Compostela, o camiño francés.

Ao contorno de Bonaval temos asociado a un personaxe do século XIII que levou o nome de Bonaval polos salóns da corte de Afonso X . Estamos a referirnos Bernal de Bonaval un dos máis célebres autores da lírica profana galego-portuguesa.

Dentro dos autores da lírica temos que distinguir aos trobadores, que eran poetas pertencentes á nobreza e que empregaban a poesía como un xeito máis de amosar a súa superioridade baseada no nacemento e aos xograres como Bernal de Bonaval, asalariados sen os privilexios dos nobres poetas. Esta diferenza queda de manifesto nunha composición, unha *tensó* (precedente das nosas regueifas) con Abril Ares, trobador que si pertencía á nobreza.

Contemporáneo a Bernal existirá en Bonaval outra personaxe que vai deixar pegada na historia compostelá. Trátase de Xoán Tuorum, o “home santo de Bonaval” quen vai dar orixe a unha das máis coñecidas lendas desta cidade. Xoán Tuorum, condeado á morte polos feitos acaecidos coa chegada do arcebispo Berenguel de Landoira á cidade. A lenda conta que o día da súa execución unha morea de veciños reuniuse para darlle o último adeus. Remontando a pendente do monte da Almáciga había unha imaxe da Virxe de Belén, na que os peregrinos facían a última parada antes de chegar á cidade. Alí detívose tamén a comitiva que acompañaba a Xoán Tourum quen caíu de xeonllos comezando a chorar. Doutra volta alzou a mirada e fixouna na imaxe da Virxe pedíndolle que lle valera. De súpeto caeu coma fulminado por un raio. Todo o pobo ficou conmocionado e atribuíu este milagre á Virxe, que demostraba así que Xoán Tuorum era inocente.

O conxunto arquitectónico está integrado polo convento coa súa igrexa e unha ampla horta que hoxe é un parque público. A fundación atribúese ó propio Domingos de Guzmán a comezos do século XIII. O convento permaneceu como tal ata 1836, cando pola Desamortización de Mendizábal pasa a ser propiedade do Concello, que o destina a fins benéficos. Nos anos 70 foi cedido para a instalación das dependencias do Museo do Pobo Galego.

Da primitiva construción consérvase máis ben pouco en proporción ás ampliacións e obras posteriores: a cabeceira da igrexa, que é un magnífico exemplo do gótico galego, diferentes restos da fábrica do edificio, unha mínima parte do claustro gótico así coma a portada do actual Cemiterio do Rosario.

A maior parte do que hoxe podemos ver pertence a etapa constructiva do século XVII, no que a comunidade dominica encarga a Domingo de Andrade – arquitecto destacado pola súa obra no núcleo histórico de Compostela e polo seu nomeamento en 1676 como Mestre de Obras da Catedral - o proxecto dun novo convento. As obras duraron ata o 1705.

1. 2- A igrexa

O corpo central do templo, dos séculos XIII e XIV, é o único exemplo que se conserva en Compostela do gótico mendicante. O templo orixinal foi modificado ó longo dos séculos posteriores con numerosas obras e adicións.

A planta é de tres naves e cruceiro e a cabeceira ten tres ábsidas poligonais cubertas con bóvedas de abano. Os brazos do cruceiro, o presbiterio e as dúas pequenas capelas laterais teñen bóvedas de cruceiría. As falsas bóvedas de aresta da nave central repousan mediante arcos de medio punto sobre altos piares con sinxelos capiteis de tradición románica.

A capela maior, á que dá acceso un arco apuntado con decoración vexetal, alberga catro sepulcros do século XV, que corresponden a varios membros da poderosa casa de Altamira.

A capela do evanxeo dedicada a San Vicente Ferrer presídea S. Domingos desde un retabulo do XVIII. A imaxe de S. Vicente foi "desaparecida". A do lado da epístola leva a advocación de Santo Tomé de Aquino, e nela atópase a imaxe gótica da Virxe de Bonaval. Séguelle a capela de San Pedro Mártir e, a continuación, a de San Xacinto. Esta foi un proxecto de Gaspar de Arce, de quen o nome aparece na clave da bóveda xunto á data de 1617. É de planta cadrada, cuberta cunha cúpula de media laranxa con casetóns e motivos heráldicos. Fronte a esta, a capela de San Domingos en Suriano, edificada en 1657, conserva un retabulo do século XVIII. A actual capela de Nosa Señora do Rosario, pertence á confraría deste nome, foi iniciada en 1635 por Bartolomé Fernández Lechuga e terminada dez anos máis tarde por Jácome Fernández, no solar do antigo claustro e cemiterio.

A fachada da igrexa, sobria, con frontón triangular partido sobre o que temos o escudo de Altamira, ábrese a través dunha gran reixa barroca. Na portada hai tres imaxes góticas: a Virxe co Neno flanqueada por San Pedro e Santa Catarina.

No ángulo esquerdo da igrexa álzase a torre, de tres corpos, os dous primeiros cúbicos, coas cornixas rematadas por cadansúa balaustrada, e o último octogonal coroado por unha cúpula, tamén octogonal, que remata cun pináculo con bola e catavento.

1.2- A escaleira helicoidal

De tódalas dependencias do convento destaca a triple escaleira helicoidal construída por Andrade para organizar o espazo de circulación entre os distintos andares. A escaleira ocupa o ángulo noroeste, dentro dunha caixa cilíndrica de cachotería, onde se desenvolven tres ramplas despregadas nunha triple hélice sen que cheguen a cruzarse nunca entre si. Os chanzos paralelepípedos penetran uns 45 centímetros na parede pero a escaleira susténtase sobre todo e, explicado dun xeito moi simple, porque cada un dos chanzos, pola parte do muro, descarga a forza no seguinte. A idea está presente nos tratados renacentistas de arquitectura.

A cúpula que cubre o cilindro da caixa da escaleira está furada por catro fiestras que dan luz á caixa, orientadas aoss catro puntos cardinais.

A rampla I, que se prolonga máis arriba que as outras dúas remata nun pequeno mirador sobre a cidade vella e consta de 82 chanzos. A II e a III teñen 45 chanzos cada unha.

No tocante á varanda é unha peza de ferro moi sinxela, con balaústres de bronce torneados, os iniciais con decoración vexetal estilo Imperio, e pasamáns de madeira rematados nunha boliña de latón dourado. Foi colocada no ano 1887 posiblemente en substitución da varanda orixinal.

A igrexa de San Domingos de Bonaval é desde 1891 Panteón de Galegos Ilustres. Na capela lateral esquerda, chamada da Visitación ou de San Domingos en Suriano, están as tumbas dos seguintes persoeiros: Rosalía Castro, Alfredo Brañas, Francisco Asorey, Ramón Cabanillas, Domingo Fontán e á dereita da capela da Visitación, nunha fornela independente, encóntrase o sepulcro de Castelao.

1.4 – A horta

Nos anos noventa a horta e cemiterio dos antigos dominicos convértese en parque urbano, un dos máis fermosos de Compostela, no que a paisaxista encargada da súa reforma e o arquitecto que a deseñou Álvaro Siza, quixeron manter certa aparencia do que sería o terreo cando formaba parte do convento, conservando a tripla estrutura carballeira-horta-cemiterio. O parque ademais alberga importantes conxuntos escultóricos entre os que destaca a "Porta da auga", de Chillida.

A reforma da horta como parque entrou dentro dunha remodelación e posta en valor da zona na que se crea o espazo museístico do MPG e o CGAC edificio, este último de Siza quen o deseñou fixándose, respetando e tendo en conta a presenza do Convento de Bonaval.

PROPOSTAS DIDÁCTICAS

O conxunto de Bonaval

- Buscade información relativa a época na que foi construído o Convento de San Domingos de Bonaval. Facede un traballo sobre o que acontecía naqueles momentos en Santiago e en Galicia: como estaba repartida a terra, cal era o papel da Igrexa, como estaba o país politicamente organizado ...
- Coñecendo o edificio que alberga o Museo do Pobo, puidemos descubrir que hai varios nomes da nosa literatura que están ligados a Bonaval. Dende Bernal no século XIII até Castelao os "literatos" de Bonaval simbolizan a importancia das nosas letras. Descubre a cal destes catro autores, Castelao, Bernal de Bonaval, Cabanillas ou Rosalía, pertence cada un destes fragmentos. Explica brevemente a temática da que trata cada un.

Chámanlle a "Marquesiña" e os seus peñóns endexamais se calzaron. Vai á fonte. Depelica patacas e chámanlle a Marquesiña.

¡Alma nacional e ardente
canta anque che custe bágoas!
¡Teus cantares son semente!

Está cativa a roseira,
mais, despois de tanto inverno...
¡Galicia ha ter primaveira! (...)

Has de cantar,
meniña gaitera;
has de cantar,
que me morro de pena.
Canta, meniña,
na beira da fonte;
canta, daréiche
boliños do pote.
Canta, meniña,
con brando compás,
daréiche unha proia
da pedra do lar.

A dona que eu am'e e tenho por senhor
amostrade-mh-a, Deus, se vos em prazer for,
se non dade-mh-a morte.
A que tenh'eu por lumes d'estes olhos meus
e por que choran sempr'; amostra-mh-a, Deus,
se non dade-mh-a morte.

- Falando do Panteón dos Galegos Ilustres: non vos sorprende que somentes estea Rosalía Castro como única muller ilustre? Comentade entre vós este feito. A que será debido? Buscade máis galegas ilustres? Por que pensades que son menos coñecidas que os homes? Suxeride algún proxecto educativo para que tamén os seus feitos e obras queden reflectidos nos libros de historia.
- O parque de Bonaval é un perfecto exemplo da recuperación dun espazo para o disfrute dos habitantes e os visitantes de Compostela. Dá un paseo recoñecendo as distintas zonas (horta, bosque, mina de auga e cemiterio) e as diversas especies vexetais e árbores, autóctonas ou non.

Que outros elementos aparecen no parque? Que son e desde cando e porque están nel?. Son, os espazos públicos para o lecer ou a festa, algo tradicional? E este tipo de parques públicos?

Aproveita tamén que o parque é un estupendo miradoiro sobre a cidade vella de Santiago.

ROTEIRO 2. OS SISTEMAS DE PRODUCCIÓN

O MAR

Cunha liña de costa de 350 millas a poboación galega asentada nela viviu desde a máis remota antigüidade dos recursos do mar. A pesca e o marisqueo foron, desde sempre, unha das principais fontes de alimentación e deron lugar, xa que logo, ó desenvolvemento de técnicas de construción naval e á invención de métodos e utensilios axeitados para a súa práctica.

O principal instrumento da pesca é o barco, que cumpre tamén funcións de transporte e serve de vehículo de relacións comerciais, sociais e culturais de todo tipo. Na evolución das embarcacións inflúen esas mesmas relacións, xunto coas características das augas, fondos, costas, clima e uso ó que se destinan o que da unha ampla variedade tipolóxica. Hai, con todo, unhas liñas xerais comúns que podiamos destacar: a proa alta e pouco lanzada con amuras non moi anchas para afrontar ben o mar; a construción a tope, agás a dorna e o barco do río Miño; na navegación a vela son boas cinguidoras sen necesitar lastre; uso xeneralizado da vela de relinga, aínda que logo se usaron outros tipos de vela.

Os riscos tradicionais da economía mariñeira conservan aínda grande vixencia en canto ás artes e sistemas de navegación e pesca, axeitándose aos tempos na adopción de métodos e materiais máis eficaces e doados de manter e explotar.

A navegación

Galicia, sempre vinculada ó mar pola súa costa de características tan singulares, desenvolveu con éxito un grande número de embarcacións propias, tanto para a pesca como para o transporte de mercadorías ou persoas.

A construción de embarcacións conta en Galicia cunha gran tradición e foi desde sempre un sector industrial punteiro. Xa en 1888 construíanse en Vigo barcos de pesca con máquinas de vapor traídas de Inglaterra. En 1927 botouse o primeiro pesqueiro a vapor con casco de aceiro. Nos anos 50 aparecen os motores de fabricación galega: os Ayón de Noia, os Lores do Grove, os HRM de Ribeira ou os Pazo de Vigo. Estaleiros como Astano en Ferrol ou Vulcano, Barreras e Freire en Vigo son unha mostra do que a construción naval chegou a supoñer en Galicia. Non debemos esquecer a importancia que desde o século XVIII tivo Ferrol como estaleiro e porto da mariña española.

Neste desenvolvemento foi fundamental o coñecemento dos mariñeiros, pescadores e carpinteiros de ribeira que fixeron posible que a iniciativa dos armadores se transformase en novos barcos adaptados ás novas necesidades.

A construción das embarcacións

A construción dunha embarcación é complexa e require de persoal especializado e instalacións apropiadas. Estas instalacións reciben o nome xenérico de estaleiros, aínda que os que só fan barcos de madeira coñécense como carpinterías de ribeira. Hoxe os estaleiros son empresas con avanzadas tecnoloxías de construción e que utilizan gran diversidade de materiais.

No auxe das embarcacións de madeira as carpinterías de ribeira xa eran instalacións bastante especializadas, con persoal cualificado. As carpinterías de ribeira situábanse na beiramar, preto da auga, buscando esteiros ou lugares protexidos dos ventos e dos temporais. Os carpinteiros de ribeira realizaban todo o proceso de construción, desde ir buscar a madeira ó monte, serrala, curala e despois armar o barco. Ademais, era habitual que fosen os deseñadores dos seus modelos. Case sempre se traballa en modelos xerais aos que se lle introducen algunhas modificacións na construción.

A vela faise con lenzo de liño que o veleiro diseña de acordo coa medida do barco. Algunhas velas encascábanse – mergullábanse en auga onde se tivera fervido casca de piñeiro - para unha mellor conservación, o que lles daba a cor avermellada que se pode ver nalgunhas velas tradicionais. Tamén os remos se constrúen segundo o tipo de embarcación.

Listo o barco para navegar hai que propiciar a sorte do mesmo, polo que se fan certos ritos para que a embarcación sexa venturosa e a pesca se lle dea ben. Así, na botadura colócaselle un ramo de loureiro na proa; nalgúns sitios agochaban no interior allos ou cornos de cabra como protección contra as meigas e o mal de ollo; en Muros disque se colocaba un peso de prata baixo o mastro para que tivera fortuna na pesca, e aínda hoxe, na ría de Arousa, o día 1 de maio se lle colocan ás embarcacións ramos de xesta para protexelas e darlles fortuna nos lances.

As embarcacións

Ata os anos 60 a vida na costa de Galicia era moi diferente da de hoxe, tanto no tocante á economía como ás vías de comunicación. As vilas e pobos da beiramar dependían case en exclusiva do mar para a subsistencia, sendo frecuente que houbera nelas algunha industria de conserva ou máis antigamente de salga. Eran correntes as embarcacións de cabotaxe, que percorrían a costa levando mercadorías e pasaxeiros, e aínda dentro das rías había liñas regulares que unían os portos.

As embarcacións movíanse a remo e a vela, e só a partir dos primeiros anos 60 empezaron a ser comúns os motores. A falta de motor facía moi perigoso navegar nos meses de inverno polo temporal (salvo no interior das rías), polo que os barcos tiñan que subirse da praia para pasar o inverno en terra. Neste tempo tíñase un bote pequeno que se sacaba e botaba na auga facilmente, para aproveitar os días bos e ir pescar algo coas liñas. Como se pode supoñer, o inverno era un tempo de pouca pesca e moitas veces de fame, para o que se gardaba algún peixe do verán, salgado ou seco e afumado na casa.

Nas pequenas embarcacións de pesca a tripulación estaba formada polo patrón, varios mariñeiros e un ou dous rapaces. Cada un deles tiña unha participación na pesca, que se denominaba quiñón. O barco era, polo xeral, propiedade de unha ou máis persoas que case sempre formaban parte da tripulación, habendo embarcacións de propiedade familiar e outras das fábricas de conserva ou salga, que enrolaban tripulacións a xornal ou á parte.

A partir dos anos 60 aparece un sector máis dinámico que fai de Galicia unha das primeiras potencias mundiais na pesca. En 1927 botouse o primeiro pesqueiro a vapor con casco de aceiro e en 1929 iniciouse a presenza da flota galega no "Gran Sol" e o mar de Irlanda, así como a pesca do bacallao con arrastre en Terranova. Entre os 50 e os 60 créanse empresas como o grupo Calvo ou a empresa Pescanova, S.A., que comeza unha nova etapa de expansión da nosa pesca. Aínda hoxe, a pesares dos seus grandes problemas, a pesca galega segue a ser a máis importante da Unión Europea.

A evolución da construción de embarcacións deu lugar á aparición de grande número de tipos con características propias. Algunhas embarcacións perduraron ata hoxe e outras desapareceron coa modernización do sector pesqueiro en distintas épocas. Imos ver unha relación das máis salientables, ordenadas segundo a súa finalidade principal fose o transporte ou a pesca.

Embarcacións de transporte

Galicia só contou con tipos propios nas embarcacións de vela dedicadas ó transporte de cabotaxe, case sempre derivadas das de pesca.

O patache: Se ben non conserva unha tipoloxía tradicional galega tanto nas formas como na arboradura e o velame, asentouse de tal maneira nos nosos portos que se fixo recoñecido coma o barco veleiro de cabotaxe do norte de España. O maior número deles pertencían ós portos de Corme e Noia, especializados no cabotaxe ata mediados do século XX. A meirande parte dos pataches construíronse nos estaleiros do Freixo (Ría de Muros e Noia), a partir de modelos propios. Coa incorporación do motor, a súa construción chegou ata os anos 50.

O galeón: Dedicados ó transporte, eran moi comúns dentro das Rías Baixas, aínda que tamén fixeron cabotaxe ata Portugal e a Costa da Morte. A partir dos anos 40 comezaron a montarse motores de explosión nos galeóns, que estiveron en activo ata os anos 60.

O trincado: De orixe antiga, desapareceu nos anos 20; ata 1945 funcionou en Cedeira o posiblemente derradeiro exemplar deste tipo de barcos. Dedicados inicialmente á pesca co cerco real, derivaron co tempo ó transporte de mercadorías entre portos próximos. Eran comúns no litoral norte de Galicia desde Camariñas ata Ribadeo.

O sancosmeiro: Embarcación localizada na ría de Muros e Noia, onde se dedicaba ó transporte de xente, gando e mercadorías, exerceu de autobús na ría ata os anos 50, en que empezou a desaparecer. Era construído polos carpinteiros de San Cosme, de aí o seu nome.

Embarcacións de pesca

Utilizadas para faenar coas distintas artes de pesca, algunhas eran tan específicas que só usaban unha arte determinada, para a que estaban concibidas. Hai unha grande variación en formas e tamaños derivados da súa adaptación ó tipo de pesca e ás augas nas debían navegar.

Os vapores: Con este nome désígnanse un conxunto de embarcacións de distintas formas e tamaños que teñen en común o estar impulsadas por máquinas de vapor. Estendidos por toda Galicia, foron máis abundantes nos grandes portos de Vigo e A Coruña. O primeiro vapor de Galicia ármase en Vigo polo 1888, e de contado se incrementa o seu número. Mediados os anos 50 empezan a diminuír, ó ser substituída a máquina de vapor polos motores diesel, desaparecendo dos nosos portos nos primeiros 70. Utilizaban artes de arrastre ou de cerco, pescando, segundo o seu tamaño, preto da costa ou chegando ó Gran Sol e Irlanda. As embarcacións de menor tamaño eran coñecidas como vaporas.

A lancha xeiteira: Foi durante décadas a embarcación de pesca máis común e representativa da costa galega, atopándose desde a Costa da Morte ata a embocadura do Miño. Construída en toda a costa da súa área de localización, destacaba a localidade do Freixo, na ría de Muros e Noia. Podía navegar a remo e vela. Desapareceu a mediados dos anos 60. Adoitaba utilizar a arte do xeito para a sardiña, do que deriva o seu nome.

A dorna: É a embarcación tradicional máis coñecida, viva e en uso na pesca en Galicia. De influencia nórdica, con similitudes coas embarcacións viquingas, a súa pervivencia é un exemplo de adaptación ós tempos, xa que incorporou os motores fóra-borda sen perder a súa esencia.

A súa área de localización actual está reducida ó seu núcleo de aparición nas rías de Arousa e Pontevedra. Aguiño e Ribeira, a Illa de Arousa e O Grove, xunto coa Illa de Ons, contan cun número importante de dornas, aínda que hai embarcacións deste tipo noutros portos das Rías Baixas. No seu momento de esplendor desprazábanse por todo o litoral de Baiona a Fisterra. Teñen diferentes tamaños. As máis pequenas son as polbeiras que pescan o polbo coa raña. As malleiras, algo maiores, empréganse para a pesca con nasas e para o marisqueo con raño. As tramalleiras, e as xeiteiras, as máis grandes, faenan con tramallos, betas, palangres ou ó xeito para a sardiña.

As formas das dornas varían lixeiramente segundo o lugar de construción. Pódese dicir que a dorna tipo é a carreirana (de Carreira, parroquia de Ribeira). No Grove tiñan a proa máis lanzada, característica das dornas chamadas mecas. As boas condicións mariñeiras que lle dan á dorna a quilla pronunciada e o amplo temón fana moi axeitada para navegar a vela, polo que está converténdose nos últimos tempos nunha embarcación moi apreciada para a navegación de lecer.

A lancha e o bote da xávega: Embarcacións utilizadas en toda Galicia para o manexo da arte de xávega, desapareceron ó deixarse de usar a arte, que era de grandes dimensións, pois chegaba ós 600 m, e os cabos para tirar dela podían ter ata 1.000 m ou máis. A lancha deixaba un cabo en terra e describindo unha grande elipse rodeaba a posta, volvendo o outro cabo a terra. Logo recollíase con axuda de bois e persoas alleas á

lancha. Esta podía quedar no mar dirixindo a operación de recollida para que os dous brazos da arte foran á vez. Neste caso, para levar o cabo a terra e axudar na recollida, así como para levar o peixe á fábrica, usábase unha embarcación auxiliar, o bote da xávega.

O bote polbeiro: Embarcación peculiar, practicamente reducida a Bueu e o seu entorno, hoxe desaparecida. Dedicada case en exclusiva á pesca do polbo, recibe disto o seu nome. A construción e formas recordan a lancha xeiteira.

As gamelas: Baixo este nome agrúpanse un conxunto de embarcacións con características diferenciadas. Coa denominación xenérica falaremos das máis estendidas, con fondo plano e sen quilla, popa cadrada e proa aguzada. Tamén é coñecida por chalana. As gamelas da Guarda e de Coruxo, de orixe antiga, estendidas pola costa sur de Galicia desde a boca norte da ría de Vigo ata a costa norte de Portugal, seguiron en uso ata hoxe, adaptándose aos novos tempos sen a penas modificacións nas formas.

Os botes: Denominación xenérica que comprende un conxunto de embarcacións de ata 8 m de eslora. Con aparello para vela de relinga, latina ou guaira segundo a zona, eran impulsados tamén a remo. De uso para a pesca nas proximidades da costa ou como embarcación auxiliar, abundan en todo o litoral. Entre os botes hai pequenas diferencias locais que identifican tipos coma o de Ribadeo, o de Maniños, o bote xeiteiro, o bote de Fisterra e o de Carril, entre outros.

A buceta: Substitúe o bote de Fisterra polo seu máis fácil manexo nas manobras de varada. A súa construción faina máis liviá, o que representa unha vantaxe, xa que aínda que é menos robusta permite aproveitar no inverno os días de calma, baixándoa da praia e volvéndoa varar cando o tempo empeora, sen grandes esforzos.

A traíña: Orixinaria do Cantábrico, estendeuse por toda Galicia, dedicándose á pesca da sardiña coa arte do cerco. Aínda aparelhada para vela con un ou dous paos nos que izaba vela mística, o común era que navegara a remo, levando de 8 a 10 por banda. Mantense hoxe, estilizada para a práctica deportiva do remo, que tivo a súa orixe nas carreiras entre as traíñas para chegar antes a vender e conseguir mellor prezo e nos desafíos entre tripulacións a que isto deu lugar.

Barcos de río

A necesidade de cruzar os ríos e a grande distancia entre as pontes fixeron xurdir embarcacións adaptadas para navegar polos ríos, case sempre como transbordador para cruzalos con pasaxeiros, materiais, produtos do campo, gando, etc., e incluso carros cos bois. Aínda hoxe pódense ver nalgúns ríos coma o Miño e o Ulla.

Axeitadas a esta circunstancia, as máis son de fondo plano, manexábanse a remo e máis rara vez cun pao que apoiaba no fondo e polo que se empurraba; se o río non era moi ancho, a travesía facíase cunha corda tendida entre as dúas beiras.

Un tipo singular é a dorna do Miño, propia do tramo intermedio deste río, formada por dous flotadores, dornas (de aí o nome), feitos de senllos troncos baleirados unidos por travesas e soportaban un piso de táboas.

No tramo internacional do río Miño atópase o barco do Miño, aínda frecuente na parte portuguesa con algunhas adaptacións sobre o tipo tradicional. Úsase para a pesca do sábalo, a solla e o meixón (angula), aínda que tamén servía para o transporte de persoas e mercadorías.

Pinturas e marcas das embarcacións tradicionais

O casco das embarcacións protexíase do ataque do mar e dos animais mariños mediante un tratamento con alcatrán ou máis comunmente con brea mesturada con xofre e saín ou aceite. Para poder aplicala facilmente era preciso quentala volvéndose negra, de aí que tradicionalmente os barcos fosen de cor moura. Aínda así, se se derretía con coidado a mestura quedaba de cor crema amarela, típica da obra viva das dornas, que contrastaba coa obra morta negra. A incorporación de almagre dáballes a cor vermella propia, por exemplo, da gamela da Guarda. A aparición das pinturas de protección especial e as chamadas patentes (pinturas que evitan a adherencia de animais e algas ó casco), así como as normas legais que, por motivos de seguridade, obrigaban a pintar os barcos de cores claras, deron lugar á profusión de colorido das actuais embarcacións galegas.

En xeral, as embarcacións tradicionais carecían de elementos decorativos, aínda que nalgúns portos do sur era frecuente que levasen algunha marca ou símbolo pintados nas amuras ou na popa que identificaban o seu posuidor. Adóitase considerar estas marcas como símbolos de protección das embarcacións contra os males posibles. As formas circulares, as estrelas de cinco ou seis puntas, cruces, peixes e puntos son correntes. Nalgúns casos decorábase utilizando cor branca a cinta ou as amuras e a popa con motivos diversos.

A pesca

O mariñeiro explota os recursos do mar coma o campesiño fai cos da terra. Os moluscos son susceptibles de cría e cultivo en praias e bateas, e as condicións das rías son especialmente propicias. Deste xeito, os bivalvos –ostra, mexillón, ameixa, berberecho, vieira– son unha importante fonte de riqueza pola alta demanda destes produtos. A moderna industria de cría en granxas de peixes coma o rodaballo, a robaliza ou o linguado, aproveitando as mesmas condicións favorables, está acadando notable desenvolvemento e vai adquirindo unha indubidable relevancia económica.

O mariñeiro divide o mar en dúas zonas: o limpo, onde o fondo é de area, e o seco, onde é de pedra. Pero, dentro desta división xenérica, coñece as características particulares dos fondos: accidentes, extensión das superficies, canais, transicións entre pedra e area, etc., que van condicionar o xeito e o resultado da pesca. Cando sae para o mar vaise guiando por puntos de referencia que atopa na terra –promontorios, valgadas, árbores–. Unha vez chegado á posta, fondea o barco e ponse a pescar; tamén pode optar por irse deixando caer coa corrente ou co vento, ata que localiza unha boa posta e daquela é cando fondea.

Dada a grande variedade de especies que se crían e arriban ás augas galegas, os aparellos que se utilizan para a súa captura son moi numerosos. Algúns foron desenvolvidos polos propios pescadores como resultado de séculos de experiencia na explotación do mar; outros foron introducidos e adaptados ás características das costas e ás especies que capturan. A partir do século XVI consérvanse documentos que describen as artes de pesca, recollidas nas ordenanzas que regulaban a súa práctica; algunhas destas artes mantéñense hoxe en uso con probada eficacia. A mediados do século XVIII e a comezos do XX entraron nos nosos portos unha serie de artes novas que, non sen oposición, se foron incorporando para aumentar as capturas e abastecer ás numerosas fábricas de salga e conserva que se implantaron neses momentos.

A pesca máis importante era a da sardiña, que tiña unha gran demanda, tanto para o consumo en fresco como para a salga ou conserva. A arte máis usada para a sardiña era o xeito, aínda que cara a finais dos anos 20 xa era frecuentemente o cerco ou tarrafa.

As redes

As redeiras ou atadeiras tecían as redes co fío que facían os cordeiros. Adoitaban traballar varias ao xornal; tamén era frecuente que percibiran un quiñón polo seu traballo. O instrumental da redeira son as tesoiras, os tacos de madeira para sinalar o ancho da malla, e as agullas ou lanzadeiras.

As redes facíanse antigamente de cánabo, e algunhas de algodón, que se non se coidaba podrecía e rompía, polo que a rede se sometía a un traballOSO proceso de secado e encascado que a protexía e facía durar máis, ademais de lles dar a característica cor vermella ou castaña. A partir dos 60 aparecen as redes de materiais plásticos, primeiro o Perlón e logo o Nailon, que eliminaron ese proceso, pero o tecido faise coa mesma arte.

As redes pódense dividir de xeito xenérico en redes de enmalle como o xeito, a beta, a volanta ou o trasmallo; en redes de cercar e varrer caso da xávega, boliche, sacada e rapeta e redes de cerco como a xareta – tamén chamada traíña – e a attrafa, similar pero de maior tamaño. Estas últimas teñen un antigo exemplo, xa desaparecido, o cerco real que era colectivo, pois os panos que o formaban pertencían a distintos mariñeiros. Traballaba nas rías, por carecer de xareta para pechalo por baixo e a tralla inferior ter que repousar no fondo. Unha vez que os atalieiros (donos dos distintos panos da rede) descubrían o banco de peixe, facíase o cerco, íase apertando e logo metíanse dentro os barcos auxiliares, que collían o peixe por medio de salabardos.

As redes de arrastre pódense cobrar pola borda –caso do bou–, pola popa –caso da baca– ou entre dúas embarcacións –caso da parella–. Noutro tempo o arrastre facíase con vapores, e hoxe con motores.

Nasas

Son artes de pesca que entrapan as especies que se van coller. Poden estar feitas de diferentes materiais, dependendo do seu uso: madeira, ferro, arame ou vimbio. Lárganse en caceas ou riseiros, é dicir, enganchadas unhas nas outras por un cabo chamado calamento, e levan nun extremo unha boia para sinalar o lugar.

Liñas e anzois

A súa diversidade é grande e o seu uso moi antigo. Dentro das súas variedades hai que falar das liñas, que constan de forma xenérica dun fío máis ou menos longo que van recollidas nun sirgo de cortiza ou nunha gradella de madeira. Outra arte importante é o palangre, formado por unha corda longa ou tralla da que penduran as brazaladas ou arpeáns de tanza, nas que van empataados os anzois.

Para a pesca do bonito tamén se empregan artes de anzol: as tradicionais son o corricán e o cebo vivo. O corricán consiste en remolcar sobre a superficie do mar unha serie de liñas con anzois de dobre gancho, todas elas de distinta lonxitude e cun cebo artificial.

Cando o bonito non se dá ó corricán, emprégase o cebo vivo. Os barcos que se dedican a esta modalidade dispoñen de viveiros para conservar o cebo, que adoita ser sardiña, xurelo ou bocarte pequeno, que se captura cunha rede do cerco, e hai que ter coidado de que permaneza vivo mentres dure a campaña. Para a captura o barco ten que estar parado, entón lárganse as canas cos anzois iscados co cebo vivo, e ó mesmo tempo bótase auga pola borda para chamar a atención dos peixes.

O marisqueo

O marisqueo pódese facer a pé ou desde unha embarcación. As mariscadoras adoitan practicar o primeiro e os que se ocupan no segundo son mariñeiros con dedicación exclusiva ó mar. Esta actividade fluctúa de acordo cos meses do ano. Realizan, polo tanto, un sistema de capturas rotativo. Marisquean nas rías, aproveitando a marea baixa, e soamente poden facelo cando remata a veda.

No marisqueo trabállase cuns aparellos ou outros, dependendo das especies. A rasqueta, para arrincalos das rochas, ou o sacho ou o rastrelo para as especies de fondos brandos, coma o berberecho ou a ameixa. O salabar do berberecho ou croque. Entre estes aparellos merece especial mención a fisga, para capturar a navalla e longueirón. É unha varela metálica cun extremo engrosado que se introduce verticalmente polo medio das valvas do molusco cando están abertas; ó tirar péchaas e sae co corpo enroscado na varela. Os rastros, raños, cans que teñen un copo para recoller o marisco, úsanse no marisqueo dende barco.

Na actualidade o marisqueo é unha das actividades extractivas con máis peso na economía mariñeira galega. O caso do sistema de cría de mexillón nas bateas é peculiar e, á vez, ten convertido a Galicia no primeiro produtor deste molusco.

O CAMPO

A ocupación do territorio e a súa explotación con fins agrícolas debuxa a historia da humanidade sobre a terra.

Nos últimos tempos asistimos á urbanización do campo, nunha articulación territorial que rompe co antigo artellamento baseado nas parroquias ou nos barrios das cidades que se encadraban nas comarcas, cunha organización interna en torno ás feiras e mercados.

A organización do espazo

O espazo agrícola raramente se mantén continuo sobre grandes superficies. É moi frecuente o paso, sen transición, das terras de labor ás incultas –o monte–, sen relación aparente co relevo nin cunha planificación agraria. As principais formas de organización dos cultivos son as seguintes:

socalcos, estreitas bandas horizontais formadas nas ladeiras, sostidas por muros de cachote ou de terra e pedras. Este tipo de explotación é característico das bocarribeiras vitivinícolas de Lugo e Ourense, pero tamén aparece nas áreas do sudoeste litoral e miñoto, nas mariñas coruñesas e no extremo noroccidental.

campos pechados, de forma e dimensión variables, deslindados por sebes vivas ou cómaros. Son predominantes nas zonas montañosas setentrionais, especialmente na provincia de Lugo, en áreas separadas por grandes extensións de monte.

agras, amplas asociación de terreos de cultivo, cercados e divididos interiormente en parcelas abertas. É o sistema máis estendido, ocupando a maior parte da Galicia central e meridional, con moitas peculiaridades zonais dentro dos trazos homoxéneos.

campos abertos, extensas superficies nas que predomina o centeo. É o sistema que se encontra no extremo sudoriental.

Consonte coa variedade do territorio agrícola, atopamos así mesmo unha grande diversidade nos procedementos de deslinde das fincas: sebes vivas conformadas no propio terreo, cómaros feitos con paos e ramallos e, máis frecuentemente, valados de pedra con moitas variantes, para os que se utiliza o material existente no lugar. Nestes ábreanse os accesos para o carro, o gando e a xente, xeralmente cerrados cun portelo ou canizo, e o paso para a auga das regas.

Os cereais

O MILLO, non obstante a súa serodia introducción, é un dos produtos fundamentais do agro galego, no que veu substituír un cultivo semellante, o millo miúdo ou paínzo, adaptándose perfectamente ás condicións ecolóxicas da maior parte do país e consumíndose en grandes cantidades tanto na mantenza humana como animal.

As ferramentas que interveñen no seu cultivo son: *picaraña*, *aixada*, *arado* (de pao ou de ferro), *grade*, *canizo*, *sacho* ou *legón* e *fouciño*, coas súas variantes en forma e nomenclatura.

O gran gárdase nas arcas, grandes caixas de castiñeiro ou carballo, con tapa e pecho. Para medilo emprégase a escá ou ferrado, medidas de madeira de capacidade variable segundo as zonas. Modernamente a penas se cultiva xa o millo para gran.

O CENTEO, o *pan* por antonomasia da nosa cultura agrícola, é cultivo de montaña e de terras pobres en xeral. Parece que é un cereal autóctono, e non importado coma o millo. Adoitase cultivar en barbeitos ou alternando coa pataca en rotación bienal. Tamén é frecuente o seu cultivo en estivadas, que se fan polo medio do verán, rozando o monte e logo queimando as rozas en borreas.

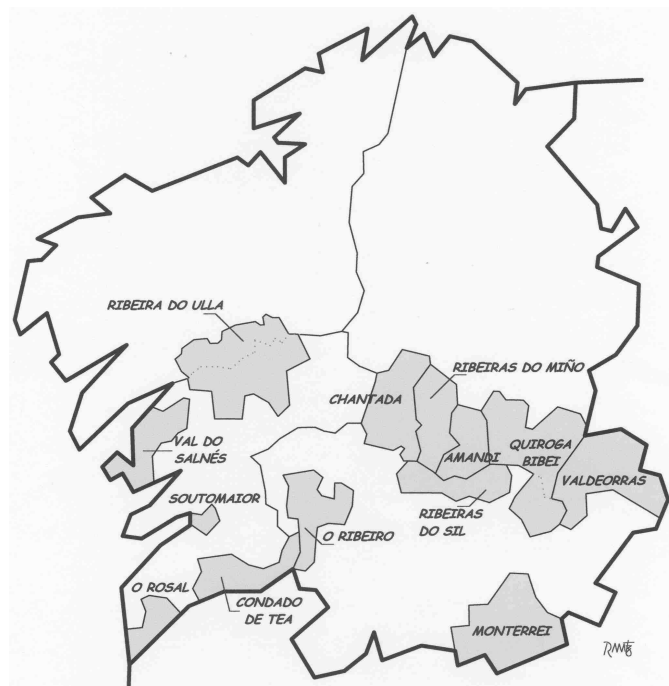
Polo mes de agosto a malla, que se pode facer na eira propia ou na comunal, separa o gran da palla. Á malla acoden todos os veciños, que reciben do dono o almorzo e o xantar. Os malladores póñense en dúas ringleiras defrontados e van batendo alternativamente no centeo. Logo, homes, mulleres e nenos recollen o colmo, que se pon en mangadas e lévase ó colmeiro, e a palla rota ponse en feixes. As mulleres, entón, con vasoiras de xesta limpan a eira e logo fan o mesmo co chan, pero non con vasoiras senón con rodos. Erguen o gran co pandeiro para tirarlle a parva e escólleno con zarandos e cribos. Métese en sacos medindo o centeo co ferrado e lévase á arca. Se é moito métese na tulla, de maior tamaño ca arca. O colmo emprégase para cubrir algunhas construcións e tamén nalgunhas zonas para a elaboración de cestos. A palla dáselle ó gando ou serve de cama para os porcos.

O TRIGO cultívase en áreas máis ben restrinxidas, con lixeiras variantes respecto do cultivo do centeo. A sementeira faise nas herdades que antes tiveron millo ou nos barbeitos alternando coa pataca. A malla é como a do centeo, aínda que nos sitios en que a colleita é pequena, mállano soamente os da casa.

O viño

A vide cultívase en zonas de extensión limitada. É planta delicada que require determinadas condicións de solo e clima e grandes coidados. As *cepas vellas* que en tempos se cultivaban foron enxertándose noutras máis resistentes, importadas, que fixeron cambiar a súa calidade. O terreo ten que ser coidadosamente preparado.

Despois de dous ou tres anos, durante os cales se coidan como as cepas en produción, comezan a dar uva. De vez en cando dásele á viña unha cava e cando chega o momento estércase con estrume e mais coa maravallada da vendima anterior. En setembro ou outubro faise a vendima, que é traballo ledó. Ademais do viño, aquí aproveitase o bagazo para facer con el augardente.

A pataca

De introducción serodia e procedente de América, coma o millo, ten unha importancia de primeira orde.

Outros Cultivos

A HERBA e o FEO, productos fundamentais nunha economía na que o gando ten tanta importancia, cultívanse nos prados e lameiros, que se fan nos lugares máis húmidos, ás veces de acceso difícil, nos que non é doado cultivar outros productos.

En Galicia a penas se cultiva a **avea** nin o **orxo** ou cebada. Aproveítanse para iso terras de pouco valor, ou bótanse entre o millo como ferraña. A palla serve para acomodar á facenda, e o gran dáselle como mantenza aos animais.

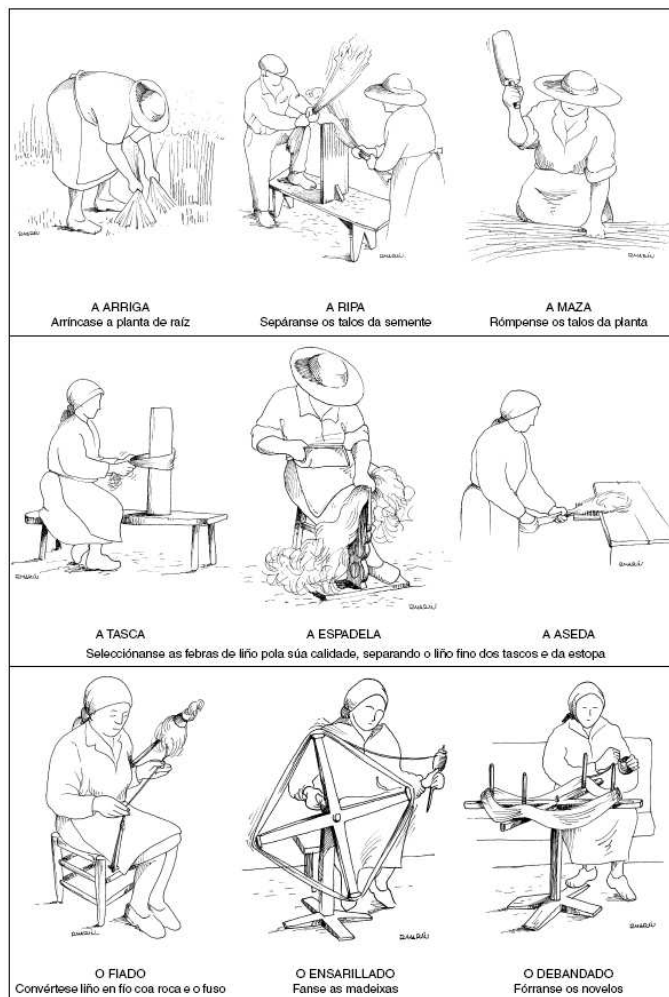
O tecido

Polo común, elaborábase o fío propio coa materia prima producida pola unidade económica familiar –liño ou la– e dábase a tecer a unha tecedeira, que levaba en compensación unha parte do fío ou outra retribución, xeralmente en especie. Entre as múltiples faenas da vida rural, esta presenta a peculiaridade de ser integramente feminina.

O LIÑO, foi a materia téxtil sobranceira en Galicia ata o século XIX, mais o seu cultivo decaeu rapidamente nas últimas décadas. No mes de maio faise a sementeira. É traballo familiar, pero cando a xente é pouca ou o traballo moito, chámase alguén a xornal. No mes de xullo xa está o liño disposto para a arriga. Chámase a algunhas mozas para axudar ás da casa; tras delas veñen os mozos, e comezan así as festas e diversións que continúan xa ao longo de todo o proceso ata o fiadeiro ou fía, que tiña lugar nos seráns e ao que asistían as mozas coa roca e o fuso e os mozos cos instrumentos para a música, e alí eran os bailes, xogos e desafíos.

Co liño máis fino facíase o lenzo que se reservaba para as mellores sabas, toallas, panos de mesa e para as partes visibles das camisas. As sabas correntes, camisas e cirolas confeccionábanse coa estopa. O picote, fibra de inferior calidade, utilizábase para facer mandís e prendas exteriores resistentes á humidade.

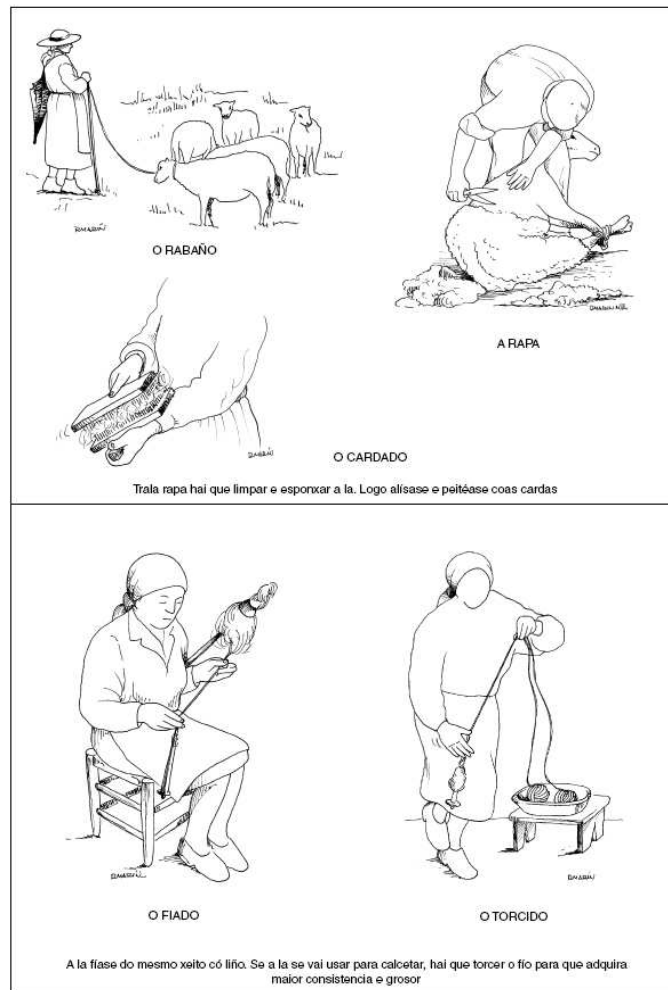
O LIÑO

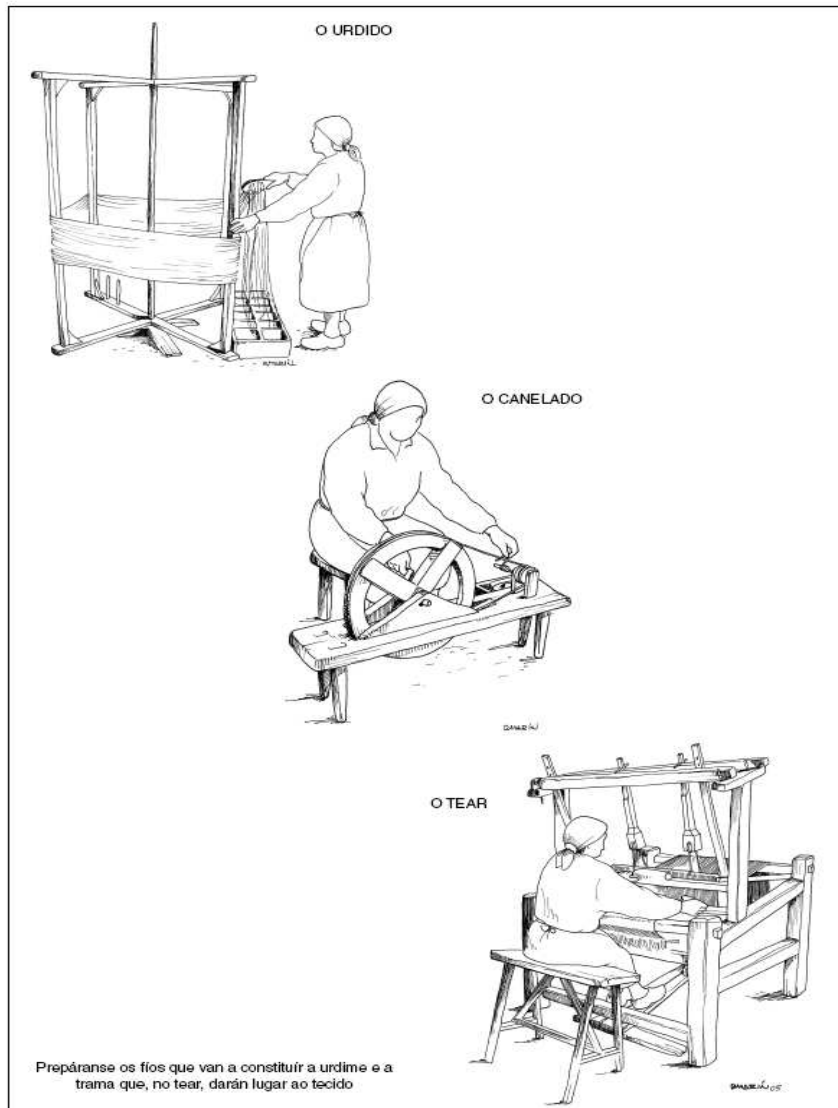
A transformación da la non é tan laboriosa como a do liño. Nos meses de abril e maio, antes das primeiras calores, rápanse as ovellas, sempre con lúa minguante; de non o facer así, a la é ruín. Sepárase a la branca da moura e límpase. Logo escáldase, lávase no río e, cando seca, escarpízase coas mans para deixala ben esponxada, cárdase e fíase. A la admite toda clase de tinturas.

De la soa fanse mantas, que moitas veces se levaban ao folón ou batán, enxeño hidráulico cunha roda e dous mallos de madeira que van mallando nas mantas molladas. O tecido adquire así unha textura semellante ó feltro.

A LA

O TECIDO

A industria téxtil acadou en Galicia gran desenvolvemento. Xa Roma apreciaba os nosos liños, e aínda no século XVIII exportábanse desde os portos do norte os *lenzos viveiros* (de Viveiro). Mais as tentativas de mecanización impulsadas na época non tiveron o éxito apetecido e acabaron abandonadas. Con todo, ata ben entrado o século XX, as necesidades da indumentaria e a roupa da casa abastecíanse coa produción dos teares domésticos.

A la tinguida e o liño combínanse no tecido de mantas e cobertores, facendo fermosos e complicados debuxos con puntos e técnicas diversas. Tamén se tecen farrapeiras nas que a trama está feita por estreitas tiras de farrapos.

A Gandaría

O porco era o animal máis importante, pois supoñía a fonte normal de carne para o labrego, xa que a de vaca, cabra ou polo consumíase só nas festas. A matanza facíase no tempo que vai de San Martiño ó mes de febreiro e constituía unha verdadeira festa á que se invitaban os parentes e veciños máis achegados.

O gando vacún empregábase como forza de tiro para o carro e o arado. Das vacas, ademais da carne e do leite, aproveitábanse os coiros para curtir, os cornos para tocar e para levar as pedras de afiar e o esterco para preparar as terras de labor.

As ovellas e cabras eran menos importantes. Delas aproveitábase a carne, maiormente para vender en vilas e cidades, os coiros para facer peneiras, e o leite, máis aprezado o de cabra.

Os cabalos utilizáronse como animais de carga e para transporte de persoas, pero moi poucas veces como animais de tiro. En moitas zonas de Galicia críanse ceibes no monte, xuntándoos unha vez ó ano nos curros, para raparlles as sedas e marcar as crías.

As galiñas e capóns cebados eran sempre para a venda. Os ovos, se non se empregaban na casa, para facer doces de festa ou para deitar unha galiña choca, vendíanse por ducias. En menor medida criábanse parrulos, pavos e gansos. As pombas eran abondosas entre a xente rica que tiña pombais onde se evidenciaba a súa posición social.

As abellas téñense en colmeas, covos ou trobos de cortiza ou de madeira, ben na horta ou ben no monte, protexidas por cercos de pedra, as alvarizas. Das colmeas extraíase o mel para consumo propio e a cera vendíase para facer velas.

O Transporte

Os sistemas utilizados para trasladar os produtos agrícolas, as cargas e tamén as persoas, van do transporte manual, utilizando cestos e recipientes diversos, ata o transporte a lomos de animal.

A *zorra* ou *rastra*, sistema con variantes en toda a área noroccidental da Península Ibérica, lembra o arrastre do tipo do trineo, que utiliza a tracción animal.

A *padiola* ou *angarella* é un sistema de transporte que precisa da colaboración de dúas persoas, que a suspenden no aire polos extremos, levando a carga (pedras, esterco, argazo) sobre o taboado que cobre a parte central.

O *carro* é o principal medio de transporte, e desempeña un papel importante nas axudas comunitarias entre os membros da aldea ou parroquia. O *carrexo* ou *carreto* consistía en poñer ó servizo dun veciño os carros da aldea, que co seu canto anunciaban o paso da caravana por aldeas distintas, nunha especie de afirmación da entidade colectiva.

O gando cabalar, abondoso nos montes galegos, utilizouse especialmente para o transporte humano e, en ocasións, para levar carga. O xinete pode ir a pelo ou utilizar unha cadeira de montar. O burro e a besta aparéllanse coa albarda, feita de palla e non de coiro como a cadeira de montar.

PROPOSTAS DIDÁCTICAS

Os sistemas de produción

- Analizade e clasifícade as principais actividades económicas do voso contorno (concello, comarca ou provincia) vencelladas directa ou indirectamente ao mar, ao campo
- Analizade e comentade, tendo en conta a vida cotiá no voso Concello, algúns dos principais usos e abusos que as persoas fan dos recursos naturais. Sinalade as vantaxes e inconvenientes desas prácticas (conservas, piscifactorías, pesca deportiva, portos deportivos, depuradoras, industria madeireira e da pasta de papel, paseos marítimos, parques naturais, marisqueo, furtivismo, prácticas deportivas en zonas de pesca e marisqueo, acampadas...).

- Investigade sobre a evolución no consumo da auga e da súa utilización ao longo da historia: regadío, pozos, fontes, encoros, como enerxía para muíños, batáns, electricidade...
- Co mar e a industria pesqueira de fondo facede un percorrido pola evolución de vilas e cidades onde esta tivo e ten presenza. Algúns exemplos: Viveiro, Burela, Muros, Vigo, Ferrol ou A Coruña. Cal é a importancia actual do mar en cada un destes lugares?. Segue a ser a actividade extractiva (pesca e marisqueo) a única ou máis importante de todas as relacionadas co mar?.
- Recollede información en enciclopedias ou internet sobre determinados feitos históricos salientables vencellados ao campo (introdución e cambios dos cultivos, pragas e pestes no campo galego, revoltas do campesiñado, evolución nos xeitos de explotación e nos apeiros de labranza, éxodo rural, urbanización do rural, plans xerais actuais,...).
- Buscade e presentade información sobre a extracción, transformación e comercialización dos produtos do campo na actualidade. Fixádevos naqueles considerados produtos típicos do agro galego.
- Fixádevos nas principais actividades económicas vencelladas ao campo galego antes da metade do século XX e as actuais. Que transformacións importantes apreciades? Que desapareceu para sempre, que é o que se mantén? Segundo vós, hai algunha actividade que se podería recuperar para revitalizar a economía agrícola e gandeira en Galicia? Elaborade algún proxecto.
- Falade sobre a diversidade da nosa paisaxe. Inclúide nesta diversidade a fauna, a vexetación, a orografía, o clima. En que influíu a actividade humana sobre esta paisaxe no último século?.
- Recollede información e comentade con sentido histórico e social a importancia e evolución dos medios de transporte. Que significaban para a economía e que papel xogaban nas relacións sociais (o carro, os barcos, bestas, tractor, chimpín, coche,...).
- E agora pensa: porque se di que as mellores pulpeiras e, consecuentemente, o pulpo mellor preparado están na provincia de Ourense cando o polbo é un produto da costa?. Cal pode ser o motivo que leva á xentes do interior a preparar o polobo con tanta habelenza?

Roteiro 3. OS OFICIOS

No mundo tradicional existen unha serie de especialistas que atenden á produción de todos os elementos necesarios para o traballo e a vida cotiá. A grandes trazos, podémolos agrupar en función da materia prima que utilizan: a madeira, a pedra, o barro, os metais, as materias téxtiles, o coiro... Algúns deles traballan en obradoiros fixos, outros saen ambulantes, normalmente en tempadas determinadas, e atenden os encargos que lles fagan.

Os oficios da madeira

A riqueza forestal de Galicia ofrece abundancia e variedade de especies arbóreas: carballo, castiñeiro, nogueira, salgueiro, buxo, piñeiro, ameneiro, etc. A súa madeira é materia prima de numerosos oficios, algúns estreitamente vencellados, atal os SERRANCHÍNS e CARPINTEIROS.

Os primeiros fornecen ós outros. Non era oficio moi común entre galegos; con frecuencia, os serranchíns que viñan traballar á nosa terra eran portugueses. Ían por parellas, ambulantes e a mantido. Cando alguén os axustaba, podía entrar no trato a corta de árbores ou soamente a súa serra, que era o máis común.

Carpinteiros hainos de variadas castes: de taller, ebanistas, de ribeira, de armar, fragueiros, cubeiros, torneiros, etc. Todas as especialidades utilizan ferramentas semellantes.

Aló polo século XII, o arcebispo don Diego Xelmírez fai vir de Italia mestres en construción naval para que fagan aquí galeras, que logo habían tripular mariñeiros galegos. A partir de entón e ata hoxe fanse navíos nas costas da nosa terra. Os CARPINTEIROS DE RIBEIRA non traballan soamente para o mar, senón tamén para os ríos, e os seus talleres atópanse o mesmo na costa que terra a dentro, non habendo entre uns e outros máis variantes cás características particulares das embarcacións que fabrican.

A industrialización, cada día máis intensa, sobre todo no que fai ó cambio de materiais, fai que os carpinteiros de ribeira vaian desaparecendo. Así e todo, algúns adaptáronse ás novas técnicas para facer embarcacións de recreo ou auxiliares en fibra de vidro.

O CARPINTEIRO DE TALLER emprega as mesmas ferramentas cós demais, xa que o seu oficio é unha síntese dos outros. Adoita ter o taller a carón da casa, aínda que por veces tamén traballa fóra. Moitas cousas ármaas logo no emprazamento. As súas obras son mesas, bancos, leitos, portas, ventás, artesas, barcais, escanos, etc.

Os EBANISTAS son practicamente carpinteiros de taller, aínda que as súas obras son máis finas e coidadas: fan tamén leitos, mesas, asentos, etc., pero máis requintados. Fabrican as moblaxes para pazos e casas grandes, que encaixan de cheo na arte popular. Eles son tamén autores dos máis dos retablos que teñen as igrexas rurais. Empregan sobre todo a nogueira e o castiñeiro, madeiras máis doadas para o labor fino.

O CARPINTEIRO DE ARMAR carece de taller, pois traballa a pé de obra. O seu labor é basto, a base de pezas grosas e pouco elaboradas. Non obstante, é un especialista: o seu traballo é a colocación da armadura das cubertas das casas, unha vez que os canteiros deron fin ó seu cometido. Fan tamén as armaduras de andares e corredores, coas traves e os pontóns.

Os FRAGUEIROS especialízanse na confección de carros. Aínda máis especializados son os RODEIROS, dedicados a facer soamente as rodaxes. Tamén hai especialistas na confección de xugos.

Os CUBEIROS traballan en áreas máis limitadas do que os outros, polo xeral preto das ribeiras do viño. Moitos son carpinteiros que no tempo da vendima deixan outras obras para dedicarse ás cubas.

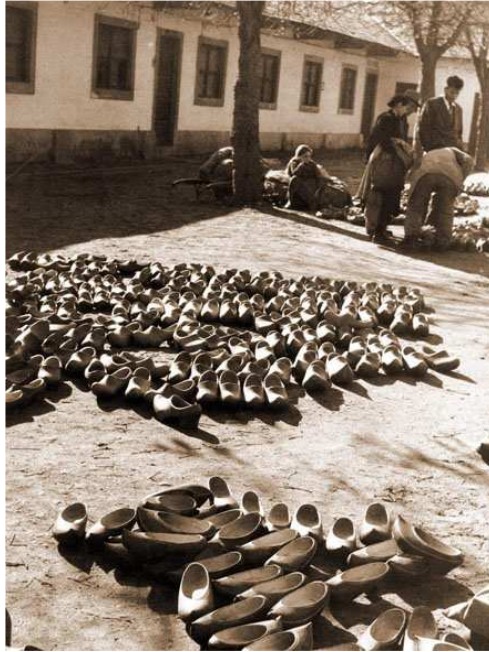
O CESTEIRO fai uso da rica variedade de especies arbóreas de Galicia. Serve calquera madeira con tal que non estea moi seca, sendo a máis vistosa a de castiñeiro e a máis forte a de carballo. A cerdeira, ou o salgueiro, tamén se empregan para a confección de cestos, ademais do vimbio e outras materias vexetais, como palla, colmo ou silvas.

Esta industria rural non adoita amosar conciencia gremial, agás no caso dos cesteiros de Mondariz, que se estendían por todo o sur de Galicia e que posúen un verbo ou xerga especial (chamada dos anxos ou bogardeiros), que empregaban como fala distintiva dos do seu oficio.

En moitas zonas, o réxime de traballo dos cesteiros divídese en dúas tempadas perfectamente diferenciadas; a primeira, ou invernla, desde o mes de setembro ata o de marzo; a segunda ou de verán, desde abril ata agosto. Pola xornada de inverno traballan os cesteiros nas súas casas, ó tempo que atenden a agricultura dos eidos propios. Cando teñen labor abondo, saen ás feiras e mercados. Pola xornada de verán saen en marzo, contratados, sen se arredaren moito da casa para poder alternar o oficio cos traballos agrícolas. A contrata é a xornal diario, a mantido e con leito onde durmir.

Os ZOQUEIROS fabrican o calzado habitual entre as xentes do campo e mesmo da ribeira, nun país coma o noso, húmido e aberto ás chuvias e ás neves das longas invernías. A orixe deste tipo de calzado non está determinada, mais se lles pode supoñer unha remota orixe no occidente europeo, e pouco deben ter cambiado ó longo dos séculos. En 1133 facíanse en Compostela "socos cabrunos", así chamados pola pel de que estaban feitos.

Os zocos, chancas, chancos ou zamancas teñen unha primeira fase de elaboración que é a preparación do pao. A preparación das empeñas faina o zapateiro, co coiro que merca xa adubado; preferían pola súa calidade os atanados en Noia, Padrón ou Allariz. O coiro que une ao pao, vai sempre volto co brillo cara a dentro. En moitas comarcas, os zocos de muller tínguense de negro e poden ir repenicados.

As ZOCAS, tamancas, tamancos ou tramancas fanse dunha soa peza de madeira. Hai lugares nos que as zocas se pintan, afúmanse, ríscanse ou repenícanse, e aínda tínguense de negro.

Os zoqueiros adoitan traballar nos seus obradoiros, pero ó remate do outono poden saír ambulantes polas aldeas facendo os encargos que lles pidan.

Os oficios da pedra

A pedra de gran do solo galego ten dado lugar, en todos os tempos, nas mans dos nosos canteiros, a obras insignes da arquitectura e da escultura. A través da cantería os labregos souberon interaccionar medio e traballo, economía, funcionalidade e estética. Casas, valos, hórreos, muíños, pombais, corredoiras e pontellas intégranse na paisaxe, humanizándoa, nun exemplo de respecto e comunión coa natureza.

O traballo da pedra comeza no monte, onde o PEDREIRO arrinca da terra o material. Os CANTEIROS galegos teñen ben gañada sona de mestría. A Terra de Montes é o solar máis nomeado polos seus canteiros. Na súa relación con compañeiros doutras terras, en particular cos biscaíños, tense procurado a orixe de moitas das palabras do *verbo dos arxinas*, fala gremial con semellanzas coas de cesteiros e afiadores.

Hai no home unha tendencia innata a individualizar a súa obra e a deixar pegada perdurable do seu paso polo mundo. Desde a arte rupestre ata os “graffittis” urbanos, hoxe en transo de adquirir categoría de arte, unha multitude de superficies e obxectos móbiles conservan un signo –sinatura– da man humana. Entre estas marcas, os signos lapidarios son tal vez os máis debatidos e estudados. Durante a Idade Media, o tempo dos constructores de catedrais, estendeuse por toda Europa o costume de os canteiros gravaren nos paramentos verticais das pedras que labraban certos signos, enigmáticos en tanto que hoxe non somos quen de colixir o seu significado certo.

Galicia non foi allea a esta corrente: das grandes catedrais ás humildes ermidas, pasando polas pontes e as casas, o observador atento descubrirá certos signos gravados que, se hoxe non significan nada para nós, si simbolizan o traballo de xeracións e xeracións de artífices anónimos que construíron o noso patrimonio histórico.

Os oficios do barro

O oficio dos OLEIROS, cargado de antigos saberes, exprésase por medio dunha técnica que se foi desenvolvendo, ao influxo das correntes culturais arribadas á nosa terra, desde o neolítico ata os nosos días. O punto de inflexión pódese fixar na introducción polos romanos da roda e o forno, que determinaron a rápida substitución das pezas feitas a man e secadas ó sol por outras de maior calidade, pero sen a riqueza decorativa que caracterizaba a cerámica castrexa.

O barro extráese segundo se presente na terra. O que aparece en superficie adoita ser de baixa calidade, e é preciso afondar facendo pozos de 5 ou 6 metros, dos que parten unha serie de minas ou barreiras que se prolongan a considerables distancias. Esa materia prima será logo mazada, cribada e aamasada para acadar a plasticidade necesaria para torneala. O tipo de torno máis frecuente é o alto, aínda que tamén se utiliza o baixo ou de man en lugares como Gundivós, onde as oleiras adoitaban ser mulleres.

As vasillas sécanse ó sol ou preto do lume, no fumeiro, de onde pasan ó forno, no que cocen lentamente. Para o vidro utilízase unha solución de sales de chumbo, sometendo logo as pezas a unha segunda cocción.

A produción cerámica acadou en Galicia grande difusión, con áreas de maior concentración de centros oleiros en zonas do norte e sur do país e no litoral atlántico. A tipoloxía recolle unha variedade de formas empregadas na vida cotiá polas comunidades rurais. Cada tipo presenta variantes peculiares da tradición de cada localidade, e mesmo do sentido estético de cada oleiro.

O adorno das pezas pode ir da rexa sobriedade de Mondoñedo e Niñodaguia á ornamentación en branco ou ocre de Bonxe, os debuxos de Buño ou as aplicacións de cordóns de barro características de Gundivós e Loñoá das Olas.

Os TELLEIROS fan tellas e ladrillos. Coma o traballo se realiza ó aire libre, fano polo verán. Neste caso, o barro cóllese na tona da terra ou abrindo foxos da profundidade necesaria, non moita, que se sabe por medio da cala. O barro ha de ser de dúas clases, groso e xabroeiro, e ó pisalo hai que procurar que os dous liguen ben.

O banco de telleiro é o lugar onde se traballa coas formas. É inclinado para que escorrente a auga do amasado.

Tanto a tella coma o ladrillo adóitanse vender na mesma telleira, á que acoden os compradores. Como unidade de medida úsase o modio, que é a cantidade necesaria para encher un carro cunha xugada.

Os mellores especialistas procedían das terras do Baixo Miño, e ían traballar por toda Galicia. Alí son coñecidos aínda co nome de cavaqueiros e teñen un "latín" de seu, chamado *cabaco*.

Os oficios dos metais

En Galicia, o beneficio artesanal do **ferro** abandonouse pola competencia do que vén de fóra e pola industrialización dos contados criadeiros que aínda están en explotación. Algúns destes, coma os do Caurel, O Incio ou Portomarín, aínda se beneficiaban artesanalmente hai anos.

Pouco é o que hoxe sabemos deste tipo de explotacións, pois desapareceu todo o que había ó seu redor e soamente se poden ver as ruínas dalgunha ferrería nas serras orientais.

O mineral arrincábase na tona da terra con picos e levábase en carros ó forno. Unha vez alí, mesturábase con mineral traído de Biscaia e botábase no forno, engadíndolle carbón vexetal. Probablemente fundiríase coa axuda de foles hidráulicos. O ferro escoaba nuns moldes de barro que lle daban a forma de barras, e estas transformábanse en láminas no mazo. Estas láminas vendíanse ós ferreiros, que as mercaban do grandor que precisasen.

O **carbón** utilizado nas ferrerías para a fundición do mineral facíase, polo xeral, con raíces de torço. Os carboeiros recollían o carbón en sacos e eles mesmos transportábano ás ferrerías, en burros ou machos aparellados con albardas.

O **mazo**, enxeño hidráulico, utilízase para laminar as barras de ferro que producen as ferrerías. Serve así mesmo para a fabricación de fouces, que é traballo de ferreiros especializados e acadou grande desenvolvemento, atopándose en tempos aldeas dedicadas enteiramente a este mester.

O FERREIRO ten na nosa terra, como na maioría das culturas, longa tradición. O seu obradoiro, a forxa, atópase polo xeral nun local terreo, fóra da vivenda, e o seu grandor depende do volume de traballo, que cando é moito require do concurso de axudantes.

O lume acéndese na fornalla, chea de borra e escouras, que leva nunha das bandas unha lousa vertical cun furado no medio polo que entra o bico do barquín, accionado por unha panca, que proporciona aire para a combustión. O ferro ponse ó roxo e, para manexalo, utilízanse tenaces de varios tipos, baténdoo sobre a zafra ou ingre co martelo.

Na actualidade, o labor habitual do ferreiro é o de arranxar moitas cousas que antes fabricaban eles mesmos e que hoxe se mercan nas tendas. Aínda non hai moito facían petadores, espellos de pechaduras, tiradores, fallebas, gramalleiras e moitas outras cousas.

O oficio de FERRADOR vén sendo unha especialidade do de ferreiro. A súa materia son as ferraduras, que recibe feitas do ferreiro ou merca na tenda, aínda que non faltan ferradores que as fagan eles mesmos. Estas teñen que se axeitar ós cascos do animal: cabalos, bestas e burros. Para os bois e vacas non se empregan ferraduras, senón canelos, pezas semicirculares de ferro que levan na parte curva as furas para os cravos e no lado recto unha prolongación que se domea cara arriba, meténdoa entre as unllas do animal. Cada pé leva un par de canelos simétricos.

O ferrador, que adoita ser tamén algo albeite, fai sangrías e curas sinxelas ó gando.

O oficio de LATOEIRO, se non moi antigo, acadou grande espallamento na nosa terra por ser moitos e variados os útiles domésticos feitos de chapa de ferro doce bañada con estaño: farois, candís para gas e aceite, funís, formas para biscoitos, bandexas, empanadeiras, canadas, tanques, medidas, caldeiretas e baldes e outra chea de obxectos, saen dos obradoiros para as feiras e mercados do país. Este oficio é sedentario, e vincúlase en certa medida co traballo do bronce e co dos picheleiros ou artesáns do estaño. Ademais da folla de lata, os latoeiros empregan tamén a prancha de cinc e a prancha galvanizada para os obxectos que, pola súa función, teñen de estar en contacto coa auga.

Os oficios do coiro

O oficio dos ZAPATEIROS acadou raigaña en varias comarcas. En Noia téñense rexistradas verdadeiras liñaxes, das que son testemuño as lápidas do vello cemiterio de Santa María, onde aparecen gravados os útiles do oficio. En Melide chegaron a contarse vinte obradoiros con máis de cen operarios que levaban os seus produtos a feiras ben distantes, e alí, como en Santiago, tivo o gremio de obra prima confraría propia.

Hoxe poucos zapateiros seguen a facer zapatos, dedicándose os máis a reparacións, o que chaman "traballo de choio", pois o calzado manufacturado non compite co fabricado en serie.

Os ALBARDEIROS manufacturan o coiro que lles fornecen os curtidores. Utilizan tamén a tea de saco, o ferro e a madeira. Son obra súa, ademais das albardas, todo tipo de aditamentos para as cabalerías: selas, cabezadas, estribos, alforxas. O albardeiro enfeita máis ou menos as súas obras, segundo o luxo que lles queira dar, con borlas de cores, trenzados de coiro, cravos dourados ou debuxos gravados e repuxados.

Os oficios ambulantes

O do AFIADOR é oficio característico da provincia de Ourense, máis concretamente de Nogueira de Ramuín. Estes homes chegan no seu traballo ambulante ata recantos moi arredados da súa orixe, e tal vez por iso, para fortalecer os lazos da comunidade de oficio, crearon o *barallete*, linguaxe peculiar semellante á de canteiros e cesteiros.

A ferramenta fundamental é a roda, composta dunha armazón de madeira e accionada por un pedal. Arrimado á roda vai un caixón que contén a escasa ferramenta que tamén pode ser a un tempo a de **paragueiro**, **cantorleiro** (repara louza de barro) e **zarralleiro** (arranxo de vasillas e olas de metal). O afiador leva un chifre do tipo frauta de Pan, de madeira de buxo, no que toca a súa chamada de atención para anunciar, por veces tamén de viva voz, o seu paso.

PROPOSTAS DIDÁCTICAS

Os oficios

- Realizade unha serie de murais con material gráfico relacionado cós oficios tradicionais. Representade a súa evolución ata a actualidade. Como se transformaron?
- A que se debeu a proliferación de determinados profesionais? Dependía da materia prima, do clima, dos cultivos, do crecemento das cidades, da demanda de determinadas construcións? Analizade e comentade estes aspectos.
- Investigade como influíu o desenvolvemento dalgunhas profesións na economía local. Pensade nos Oleiros, nos Carpinteiros de Ribeira, nos Telleiros ou nos Canteiros, por exemplo.
- Porque coñecemos hoxe como artesanía algúns dos vellos oficios desenvolvidos na sociedade tradicional? Que foi o que cambiou neles para que teñan unha función e consideración distintas?
- Facede algún traballo de análise e reflexión sobre a influencia da emigración sobre moitos oficios tradicionais.
- Analizade a relación entre feiras, romerías e oficios.
- Facede un traballo sobre a evolución do traballo e das relacións laborais.
- Analizade o papel da organización colectiva no mundo laboral: gremios, pósitos de mariñeiros, as falas ou xeiras, a aparición dos sindicatos...

Roteiro 4. A sociedade, memoria e tradición

A CASA

Cada individuo forma parte de pequenos grupos incluídos noutros de maior tamaño, baseados quer no parentesco, quer no territorio. Na Galicia rural esta estrutura está formada tradicionalmente pola casa, a aldea e a parroquia. A familia ou casa e a caste son grupos de parentesco, unidos por lazos de sangue; a aldea, a parroquia e o concello son grupos territoriais, unidos por compartir un determinado lugar para vivir.

A casa é a unidade residencial, económica e social básica da sociedade. Está integrada por individuos que residen na mesma vivenda, unidos por vínculos de parentesco e que forman a familia propiamente dita. A familia propiamente dita son os parentes directos que viven xuntos baixo a autoridade dun “pater familias”, pai, avó ou sogro, chamado patrucio, patrón ou o vello. Máis que de familia fálase de casa. No caso de ausencia do home, por morte ou emigración, a muller ponse no canto del como xefa da casa.

Tamén está a caste que é o conxunto de parentes, achegados ou afastados. Estes parentes xuntábanse en festas como vodas e bautizos e en traballos como a matanza do porco, a sega ou a malla.

A casa é unha unidade de produción pechada, orientada ao autoconsumo, que se sustenta no traballo dos membros da familia. Forma parte da casa o patrimonio que os seus membros traballan e/ou xestionan, incluída a vivenda e as dependencias anexas, as terras, os mobles, o gando e as ferramentas

Na xunta da parroquia cada casa está representada co seu voto. Participa tamén como unidade nos traballos de axuda mutua, nas festas e nos enterros.

A ALDEA – A PARROQUIA – AS RELACIÓNS DE VECIÑANZA

A aldea e a parroquia son os grupos sociais baseados no territorio que conforman a estrutura social de Galicia. Cada aldea e cada parroquia distínguese polo seu nome, que no caso das parroquias está composto por un nome secular e polo do santo patrón. Varias aldeas forman unha parroquia coa que os veciños se identifican xa que desenvolven nela gran parte da súa vida. Esa unidade social, ese sentimento de grupo, conséguese por medio das relacións de veciñanza. Existen fortes vínculos entre as aldeas dunha mesma parroquia. A comunidade de culto relixioso, ao teren os seus mortos xuntos na mesma terra sacra do adro, a celebración da festa do santo patrón, o teren en propiedade común o monte, a eira ou o forno, e a tendencia a casar entre xente da mesma parroquia son costumes que fortalecen esa unidade social.

Administrativamente o territorio está organizado en concellos. O concello está rexido polo alcalde e a corporación municipal, e ten a súa sede na vila principal, onde os veciños acoden para resolver as cuestións administrativas.

PROPIEDAD – HERDANZA

En tódalas sociedades existen unhas normas de propiedade coñecidas e respectadas polos seus membros. Basicamente existen dous réximes de propiedade: a privada e a comunal.

A maior parte das terras de labor está en mans de pequenos propietarios. Normalmente o propietario non quere toda a terra reunida nunha soa parcela; quere varias leiras, con tipos de solo e microclimas axeitados ós varios cultivos que practica. Isto ofrécelle unha maior seguridade fronte a posibles inundacións ou xeadas.

Os bens de propiedade comunal pertencen a tódolos veciños. O seu aproveitamento faise por quendas, e todos están obrigados a participar no seu mantemento, coidado e arranxo.

A propiedade pasa dos pais ós fillos por **HERDANZA**. Repartir a herdanza chámase facer as partillas. As partillas poden ser a partes iguais entre tódolos fillos e fillas. Pero nunha parte do país é costume habitual que un dos fillos, home ou muller dependendo das zonas, leve máis propiedade cós demais. Dise entón que queda mellorado. O fillo mellorado recibe o nome de vinculeiro. A razón da mellora é a de non desmembrar a casa.

Ligado á mellora está o dote que reciben as mulleres ao casaren para outra casa. O dote é un adianto da lexítima, da herdanza, como axuda no momento de fundar unha nova familia.

FEIRAS E MERCADOS

As relacións de compravenda prodúcense fundamentalmente nas feiras e mercados, que desempeñan á vez funcións económicas e sociais. Os anos de maior esplendor das feiras foron os do século XIX e os da primeira metade do XX. A aparición do tren e dos grandes transatlánticos, os ingresos proporcionados polos emigrantes, a mellora nas comunicacións, a paulatina substitución do gando “a medias” polo gando en propiedade, foron factores que influíron no desenvolvemento dos centros de intercambio. Nestes anos empezan a desaparecer mercadorías tradicionais, substituídas por outras de fabricación foránea. A partires dos anos setenta a maioría das feiras que tiñan unha área de influencia pequena desapareceron, e outras transformáronse perdendo a súa fisionomía tradicional. As feiras poden ser anuais, mensuais, bimestrais e trimestrais. A gama de produtos á venda é moi variada, cambiando en función da época do ano ou da actividade predominante nunha zona.

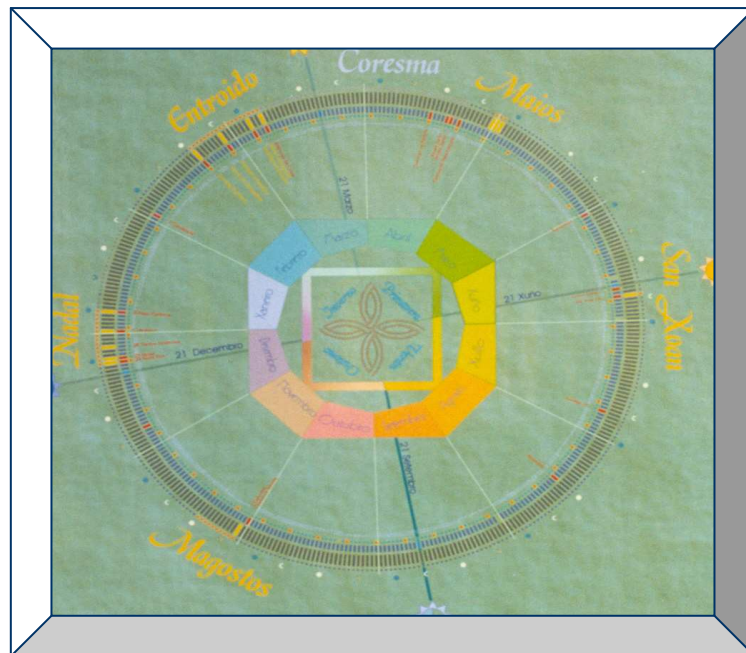

A XORNADA

A distribución do tempo ó longo do día non é igual para tódolos membros da familia. No seo do grupo doméstico os distintos labores se reparten segundo a idade e o sexo de cada un. Así, os mozos e os adultos realizan os traballos máis fortes, mentres que os vellos e os nenos fan os que requiren menos forza física.

Pero a división do traballo vén marcada sobre todo polo sexo. As mulleres, independentemente da súa idade, son as encargadas de realizar os labores domésticos e tamén interveñen nos traballos do campo, do mar ou na industria. A época do ano determina tamén a xornada. No mundo agrario e mariñeiro a maior parte das faenas concéntranse no verán, estación na que se dedican máis horas ó traballo. Nas vilas e cidades, nas que moitos dos membros da familia teñen un emprego asalariado, o ritmo do traballo non está tan influído polos cambios de estación.

CICLO ANUAL

A práctica de medir o tempo vén imposta pola necesidade de organizar a vida cotiá. Existen dúas formas de entender o tempo: como algo lineal que non volve máis ou como algo que se repite periodicamente. As sociedades tradicionais conciben o tempo de forma cíclica, baseándose no comportamento da natureza: cada ano hai as mesmas estacións, os mesmos movementos do sol e o mesmo ciclo vexetativo. Nesta concepción cíclica do tempo, o patrón de medida é o ano. Para organizar os diferentes ritmos temporais hai que poñer marcas ó tempo. Esas marcas son as festas.

Hai festas relixiosas, fixadas pola liturxia da Igrexa, e festas laicas, que xorden ao redor dos traballos estacionais. Hai tamén festas cíclicas, que se celebran en todas partes do mesmo xeito, aínda que con particularidades locais. Entre elas hai festas fixas (Nadal, Reis, San Xoán, Defuntos), que cadran sempre no mesmo día, e festas variables (Entroido, Semana Santa, Corpus), que dependen da Pascua que se fixa segundo o ano lunar. Por outra parte están as festas patronais que se celebran en honra do santo titular dunha parroquia, e as romarías, que consisten en facer unha peregrinación a un santuario.

Festa das Mudaciós

Durante a primavera e o verán a boa climatoloxía e os días máis longos fan que sexa a época na que se concentran un maior número de traballos, tanto agrícolas como mariñeiros. Así mesmo, no verán celébranse a maior parte das festas patronais e das romarías. No inverno, por mor do mal tempo, o esforzo concéntrase nos traballos que se fan dentro da casa, como a fía do liño. Nos ríos é a tempada da lamprea e da anguía.

CICLO VITAL

O ser humano, desde que nace ata que morre, vai pasando por diferentes etapas ou idades. O tránsito dunha idade a outra é un momento de gran importancia social dentro da vida das persoas.

A sociedade tradicional esixe a cada unha destas idades as súas obrigas, pero tamén lle concede os seus dereitos. Así, non se espera o mesmo comportamento nunha nena/o ca nunha muller ou home adulta/o, ou non se esixe a mesma capacidade de traballo a un neno cá un mozo.

Os límites entre unhas idades e outras están máis definidos por circunstancias sociais e culturais do que polos anos. O primeiro grupo de idade do que forma parte a persoa é a INFANCIA, que durará ata que o neno ou a nena sexa capaz de levar a cabo os traballos dos adultos. Nese momento xa entran a formar parte da MOCIDADE, que durará o que dure a soltaría. O matrimonio sinala o inicio da idade adulta. Os homes e mulleres que alcanzan a MADUREZ adquiren ao mesmo tempo a plenitude dos seus dereitos e a condición de veciños, e polo tanto maior autoridade e responsabilidade. A última idade das persoas é a VELLEZ, que non ten un inicio definido, aínda que se pode considerar que un adulto pasa a ser vello cando ten netos.

CRENZAS

As crenzas relixiosas da sociedade tradicional son as mesmas que as da relixión católica. Fronte a Deus están o Demo e os seus servos como as bruxas, que provocan toda clase de males: as catástrofes naturais, as enfermidades, os accidentes e a morte.

Para defenderse do mal empréganse obxectos santificados: cruces, evanxeos, estampas, medallas, escapularios, rosarios, reliquias, etc. Existen ademais armas simbólicas: os cornos que os animais, como a vacaloura, empregan para defenderse dos seus inimigos; as plantas e froitos con sistemas de defensa como o toxo ou a castaña, perfectamente protexida polo ourizo; e as armas humanas, como o puño representado na figa.

Para solicitar a intercesión de Cristo, da Virxe e dos santos, ou para agradecerlles a axuda recibida, vaise de romaría ós santuarios. Os exvotos de cera son a lembranza do beneficio recibido. Hainos que representan a persoa ou a parte do corpo doente para a que se pide cura ou que foi sandada. Os mariñeiros ofrecen exvotos en forma de barco cando foron salvados dun naufraxio. Nalgúns santuarios levábanse cadros pintados contando o milagre da curación.

MEDICINA POPULAR

Para a medicina tradicional a enfermidade é provocada por un espírito maligno que entra no corpo. A maneira de entrar no corpo dá nome ás distintas enfermidades: *mal de bocado* se entra pola comida, *mal de aire* se é polo alento, ou *mal de ollo* pola mirada.

A curación consiste, por tanto, en expulsar o mal. Para isto, recórrase á axuda de Deus recitando oracións e ensalmos e empregando obxectos sagrados, como cruceiros, estampas, rosarios, escapularios, etc. Empregando tamén armas simbólicas que “cortan” o mal, como navallas, coitelos, foches ou tesoiras.

SERES MÍTICOS

O sistema de crenzas do pobo galego susténtase nun espazo simbólico que dá cohesión ao imaxinario tradicional. O máis significativo deste universo simbólico relaciónase co mundo dos mortos, que se fai presente a través de aparicións e sinais. A Santa Compañía, a Estadea e as ánimas en pena son formas habituais en que os defuntos se presentan perante os vivos, sempre de noite e en camiños ou encrucilladas, para comunicarlles avisos ou facerlles encargos.

Neste universo simbólico hai, ademais, un conxunto de seres imaxinarios que cumpren funcións asociadas co sistema de control social da comunidade. Uns destes seres son os mouros, que viviron nun tempo antigo. Son diferentes aos humanos, pois non son cristiáns, saen de noite e dormen de día e viven en lugares onde non é posible a vida humana, como debaixo da terra e da auga ou dentro das rochas. As mouras, ademais de seren moi fermosas, son o exemplo da laboriosidade feminina, pero ó mesmo tempo son perigosamente sedutoras. Adoitan aparecerse aos humanos peiteándose preto da auga ou ben en forma de serpe.

Mouros e moursas son gardiáns de tesouros agochados nos castros e nas mámoas, lugares por eles construídos. Estes tesouros soen estar gardados por un encanto. Por veces o tesouro é un animal ou un obxecto que se transforma en ouro ao ser desencantado.

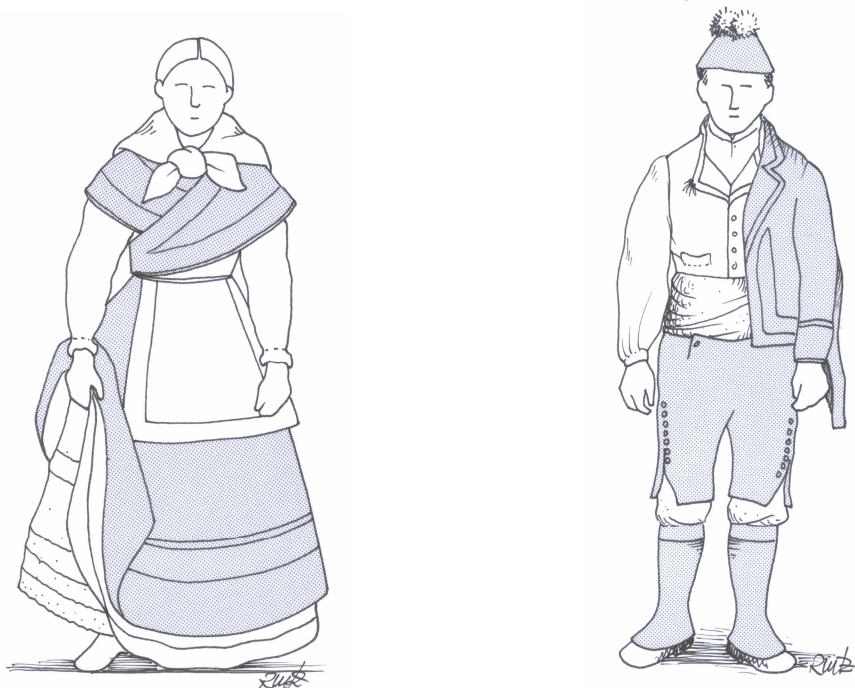
O trasno é o ser que trastorna a orde doméstica e engana ao camiñante. A súa actividade é nocturna. Na casa desordena, fai ruído, molesta aos que dormen e asusta os animais. No camiño fai que a xente se perda.

Nubeiros e tronantes son os causantes das treboadas. Son descritos como homes altos vestidos de negro e que falan castelán, ou tamén como seres de aspecto feo e monstruoso. Os toques de campá da igrexa parroquial son o mellor medio para esconxuralos.

A INDUMENTARIA

A necesidade de protexer o corpo contra os factores externos deu orixe ó tecido de fibras para a confección de roupas e prendas de abrigo. Co tempo, o vestido pasou a ser tamén un distintivo de posición social e fixeron aparición os ricos tecidos de materias nobres, labrados e decorados.

Cando falamos do traxe tradicional galego, adoitamos referirnos ó que se vestía a finais do século XIX e comezos do XX, porque non dispoñemos de documentación fiable do de épocas anteriores. A pintura, o gravado e, sobre todo, a fotografía son as nosas fontes de información principais. Sabemos, con todo, que a indumentaria foi variando coas épocas dependendo das modas, os usos, a posición económica e social dos individuos. A industria dos tecidos, que substitúe a manufactura caseira; a aparición da máquina de coser; a xeneralización do comercio de roupas de confección; a emigración; a urbanización dos estilos de vida ata os recantos máis arredados; todos estes son factores que contribuíron á homoxeneización do vestido.

Por outra parte, as pezas orixinais conservadas son, polo xeral, as da indumentaria de gala, que se gardaba coidadosamente nas arcas, mentres que a roupa de cotío, que se usaba ata que xa non servía, foi desaparecendo. Tempo atrás era frecuente que a roupa se reformase para adaptala ás modas, ós cambios de talla ou para remendar o deterioro producido polo uso e o paso do tempo; esta práctica foise abandonando consonte o poder adquisitivo permitiu ir substituíndo a roupa usada por prendas novas.

En Galicia, aínda que hai prendas e características comúns a indumentaria tradicional presenta peculiaridades segundo a zona, a función, a climatoloxía e, naturalmente, segundo a época de que se fale, pero non é doado trasladar esta variedade a uns límites precisos segundo a división administrativa do territorio, posto que nada máis lonxe da uniformidade cá indumentaria persoal, aínda dentro dun contorno territorial ben delimitado. O gusto, a capacidade adquisitiva, o feitío do corpo ou a habelencia de xastres e costureiras imprimen á vestimenta un selo persoal.

Os tecidos utilizados tradicionalmente na confección da roupa eran os de liño, la ou combinación de ambas as materias, elaborados polas tecedeiras ou mercados nas feiras, nas tendas das vilas ou aos mercadores ambulantes. Máis tarde incorporáranse a través do

comercio o algodón e as primeiras fibras sintéticas. Ademais, na roupa de garda era habitual a seda, que procedía do Levante e Andalucía. O veludo e as teas brochadas e estampadas eran moi aprezadas. A riqueza do traxe incrementábase coa adición de pasamanerías e abelorios, botóns e broches de prata ou rendas de encaixe.

A palla e o xunco seco utilizábanse para tecer sombreiros e corozas, e o coiro, fundamentalmente, para o calzado.

O calzado completa a indumentaria. Tanto os homes como as mulleres usaban medias de fío ou de la. Os zapatos de pel coa sola de coiro vestíanse co traxe de garda. A cotío calzaban zocas ou galochas de madeira, ou zocos co piso de madeira e empeñas de coiro.

A MÚSICA

A música vai unida ó ciclo da vida, non só como fonte de pracer estético senón tamén para acompañar nas tarefas ordinarias ou expresar sentimentos de ledicia ou saudade. Desde os cantos de berce ou arrollos ós que acompañan os xogos, as festas ou os labores, ata o tanxer das campás anunciando a morte, a música marca a vida da xente.

Os instrumentos musicais

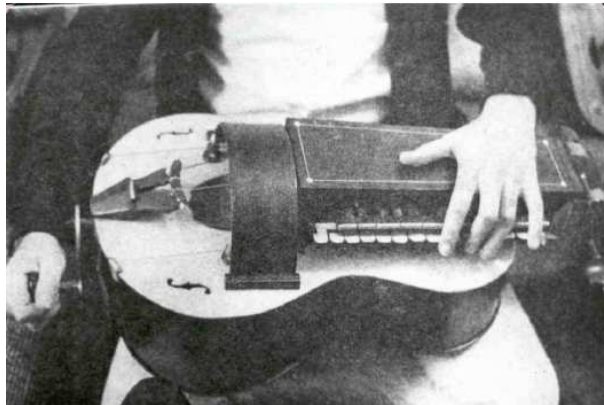
Segundo o modo de producir o son, podémolos dividir en tres grupos: de vento, de corda e de percusión.

Entre os primeiros, o máis característico de Galicia é a *gaita*. De orixe moi antiga, está documentada xa na alta Idade Media, cando aparece ilustrando as Cantigas de Afonso X e en representacións escultóricas de época románica.

Outros instrumentos de vento son a *requinta*, especie de frauta traveseira; o *pito*, frauta de pico; a *chirimía*, de orixe medieval, similar ao punteiro da gaita; o *chifre* ou pito de afiador; a *buguina*, especie de corneta de barro, ou tamén cuncha do molusco do mesmo nome; a *corná de pastor*, feita dun corno de res ou de cortiza de árbore.

Dos instrumentos de corda, o primeiro e a *zanfona*, de orixe medieval, que adoitaba acompañar aos cantos de cego.

O *violín* introduciuse na música popular da man dos cegos e dos grupos que percorrían as feiras e romarías.

Entre os instrumentos de percusión podemos citar a *pandeireta*, o *pandeiro*, o *tamboril*, o *bombo*, *castañolas* ou castañetas e as *tarrañolas*. Neste grupo incluimos o *berimbau* ou trompa, instrumento formado por un arco de ferro cunha lámina metálica no medio, que se fai vibrar co dedo índice mentres se sostén entre os dentes para utilizar a boca como caixa de resonancia. Tamén podemos citar como parte deste grupo unha serie de obxectos que, sen seren propiamente instrumentos musicais, se golpean para producir sons e marcar o ritmo: as cunchas, as chaves, as culleres, a lata de carburo ou de gas, a botella de anís...

O canto

As composicións destinadas a ser cantadas gardan relación co contexto social. Os cantos acompañan as festas cíclicas do ano como as xaneiras e panxoliñas do Nadal, ou os maíos ou as faenas da vida cotiá como os cantos propios da sega, de camiño ou de andar cos bois.

Desde mediados do século XIX esténdense por Galicia os orfeóns e corais, agrupacións de voces masculinas, femininas ou mixtas, que inclúen no seu repertorio tanto obras compostas a propósito como fragmentos de ópera, zarzuela e melodías populares.

As bandas de música

Aparecen na segunda metade do século XIX e acadan forte arraigo en toda Galicia. Ofrecen un repertorio característico con pezas de éxito, como valeses, pasodobres e marchas, e os seus directores adoitan compoñer para elas. Normalmente utilizan só instrumentos de vento – madeira e metal– e de percusión, aínda que en certos casos poden incorporar tamén a corda para interpretar pasaxes de música sinfónica.

A danza e o baile

Mentres o baile é unha manifestación espontánea, practicada como diversión, a danza ten un significado asociado con diversas tradicións, inicialmente vinculadas cos gremios de artesáns e as confrarías relixiosas.

Entre os bailes, o máis popular é a muiñeira, con múltiples variantes, acompañada normalmente por un grupo de gaiteiros, e que representa o galanteo entre home e muller. Distínguese entre a muiñeira vella e a muiñeira nova. En distintas épocas fóronse incorporando novos bailes, coma o fandango e a xota.

En canto ás danzas, a máis característica é a regueifa, danza de voda que se celebraba despois da cerimonia e o convite. As mulleres danzantes levaban na cabeza bolos de pan branco, que ó remate se distribuían entre os asistentes. Durante a celebración os convidados botábanse desafíos rimados, nos que os regueifeiros intercambiaban coplas cheas de intención referidas á mesma voda ou a outros asuntos de interese dos convidados.

As danzas relixiosas son as máis antigas, de orixe medieval, vinculadas ós gremios que, no día do santo patrón, as executaban na súa honra. A este grupo pertencen as danzas de espadas, de arcos, de fitas, de penlas...

PROPOSTAS DIDÁCTICAS

A sociedade, memoria e tradición

- Analizade a evolución da organización socio-económica, política e xeográfica ao longo da historia. Centrade a análise na vosa comarca. Hai diferentes documentos audiovisuais que se poden proxectar no centro para seren logo comentados (*O carro e o home*).
- Facede un estudo sobre a emigración: cales foron as diferentes épocas, os motivos e os destínos dos emigrantes nos séculos XIX e XX na vosa comarca? Cal é a situación na actualidade?
- Elaborade un mapa de Galicia no que se describan gráficamente as zonas correspondentes, ou núcleos de poboación concretos dedicados aos difentes procesos produtivos, diferentes tipo de industria, agricultura e pesca. Facer a evolución por séculos: os sectores que foron desaparecendo (cultivo do liño, os oleiros, as diversas clases de viño, ...). O mesmo cós sistemas de pesos e medidas.
- Reflexionade sobre a concepción de traballo: Que cambios houbo no mesmo? Que significa o salario e o traballar por el fóra do ámbito da casa? Porque se di que determinados colectivos, por exemplo, as mulleres, se incorporan ao mundo laboral? É que antes non traballaban?.

- As feiras e os mercados semanais son un sistema de comercio tradicional que aínda teñen pervivenza na actualidade, Achegarvos a algunha que se celebre no voso concello. Ben con material do centro, voso ou mercando cámaras dun só uso, facede unha reportaxe fotográfica. Organizade unha saída ao Museo do Pobo Galego. Levade as vosas fotografías e facede un estudo comparativo entre as realizadas por vós e as que se expoñen nas salas do Museo. Podedes facer o mesmo coas Romarías e despois ver se os resultados do estudo en cada un destes actos son moi diferentes ou polo contrario, teñen similitudes abondo.
- Falando das Festas: cales coñeces? Que orixe teñen? Cales están as vencelladas á relixión e cales ás colleitas, gastronomía ou outros motivos (feitos históricos, festivais diversos,...)?
- Realizade un listado con supersticións ou crenzas que escoitedes na casa, na tele ou que circulen polo instituto. De onde pensades que proveñen? Hai costumes, supersticións ou lendas asociadas a seres fantásticos? Debatide sobre as razóns polas que existen estas crenzas e despois, se vos é posible, visitade a páxina web www.galiciaencantada.com
- Quizais no voso concello ou comarca exista algunha banda de música. Investigade un pouco sobre a súa historia, formación, repertorio, músicos...
- Outra formación con historia que segue a ter moita presenza son as orquestras de contratación obrigada no verán. Facede un traballo sobre a evolución e presenza destes grupos en Galicia. Intentade contactar cós membros dalgunha delas. Preguntádelles sobre as súas experiencias, como traballan e como ven o futuro das orquestras galegas

Roteiro 5. O espazo construído

O HÁBITAT E A ARQUITECTURA

Podemos recoñecer tres tipos de organización do hábitat rural: a trama de aldeas máis ou menos regular, o hábitat de estrada –ben casas illadas ou ben ringleiras graduadas á beira dunha vía de comunicación– e os núcleos en enxame de casas espalladas polas abas baixas dos montes.

En canto á estrutura das aldeas, hai tres grandes tipos, susceptibles de se combinar en numerosas variantes zonais:

elemental pechado, conxuntos limitados de casas próximas, dispostas en ringleira ou agrupadas en torno a un espacio central;

elemental laxo ou aberto, casas moi espalladas segundo un trazado irregular e comunicadas por unha rede de camiños e vieiros;

polinuclear, agrupamentos abertos de varios núcleos de casas unidos por camiños que se entrecruzan.

A *aldea*, aínda carecendo de significación administrativa, é a célula básica da poboación. Por baixo dela está o *lugar* ou lugar acasurado, ás veces formado por unha soa casa coas dependencias auxiliares e as terras de cultivo.

As parroquias agrúpanse en *concellos*, que son unidades administrativas artificiais e con frecuencia conflictivas. Galicia conta arestora con 315 concellos. Maior entidade e coherencia tivo tradicionalmente a *comarca*; os seus lindes oficiais son imprecisos e teñen variado bastante, pero en troques cumpren unha función ben definida no plano económico, como centro dos intercambios, e manteñen unha notable unidade formal nos xeitos de vida e mais nos aspectos productivos.

Conforme á dispersión característica do hábitat e as terras de labor, Galicia está sucada por unha mesta e xerarquizada rede viaria, consolidada polo uso histórico do territorio, se ben moi alterada nestes tempos polo impacto da concentración parcelaria. O trazado máis elemental, resultado do paso do home e do gando, é o das corredoiras e carreiros, congostras e vereas, flanqueados por lombos de terra e vexetación e con características diversas segundo as condicións naturais do terreo. En pleno uso perviven moitas calzadas históricas, abertas desde a romanización ata o medievo, seguramente utilizando corredoiras preexistentes que, por razóns xeográficas e económicas, resultaban as máis convenientes. As arterias principais son as estradas, que comunican os núcleos onde teñen lugar as actividades de mercado e administrativas, en tanto que lugares e aldeas se serven dos camiños veciñais.

Estas vías de comunicación necesitan con frecuencia salvar accidentes xeográficos, en particular ríos e regatos. Para isto recórrase á construción de pasos de diferentes tipos: pasadoiros e poldras de pedras que sobresaen do mesmo curso de auga, pasais e pontellas de pedra ou de madeira, pontillóns e pontes con solucións constructivas máis ou menos desenvolvidas.

Por outra parte, a complexidade da trama viaria vai dar lugar a múltiples encrucilladas e interseccións, dentro e fóra dos núcleos habitados, nas que adoitan desenvolverse espazos

para o descanso e a relación, desde os cruces de camiños nos que se alza un cruceiro ata os torreiros e prazas aldeás, nos que a xente se detén para repousar e falar, e onde nas festas se celebra o folión.

Materiais e aparellos

O material de uso case exclusivo na arquitectura tradicional galega é a pedra, xeralmente a mesma que se acha no lugar. Os xistos –lousa, gneis– son característicos da construción da provincia de Lugo e boa parte da de Ourense, en tanto que o granito é propio de case a totalidade do litoral atlántico.

O aparello máis común é o feito con *cachotes*, anacos de pedra –por veces, mesmo croios extraídos dos ríos–, sen labrar. A *cantería*, realizada a base de bloques de granito, é o aparello máis perfecto, froito dunha longa tradición no traballo da pedra, que acada as mellores mostras na arquitectura monumental. Porén, non está ausente da construción popular, particularmente nas zonas occidentais, onde este material é máis abondoso e o oficio dos canteiros está mellor representado. O uso da cantería resérvase especialmente para as partes resistentes dos muros: esquinais e recercados dos ocos, aínda que non faltan os edificios construídos integramente con elas. Unha técnica similar á cantería, ben que máis sinxela e económica, é o *perpiaño*, que aparece en Pontevedra e sueste de Ourense. Aínda que o *pallabarro* é un sistema xeralmente reservado para tabiques e divisións non resistentes, tamén aparece por veces no exterior. Frecuentemente, os muros revístense polo interior –onde o aparello non é, polo demais, tan coidadoso como no exterior– cun reboco de barro caleado. Outras veces, en particular nas zonas costeiras, tamén o paramento externo se reboca, como defensa contra a humidade. Nestes casos, é adoito que as pezas resistentes de boa cantería se deixen á vista.

Cubertas

Para construír a cuberta das edificacións téñense en conta diversas condicionantes: a planta do edificio, o material existente na zona, o clima, a economía e a técnica.

Segundo a disposición dos volumes, terán as cubertas dúas, tres ou catro augas, quedando limitadas as dunha soa auga ás simples construcións anexas de menores dimensións. Para a confección da cuberta utilízanse tres tipos de material:

os *vexetais*, colmo ou palla centea e, máis raramente, xesta. a *pedra*, follas delgadas de lousa ou gneis, en estado natural ou traballadas, que se colocan en fiadas horizontais. É a cuberta característica da maior parte de Lugo e zona nororiental de Ourense, onde se achan as canteiras deste material. a *tella*, a solución máis xeneralizada pola súa economía, sinxeleza e resistencia.

Outros elementos definidores da cuberta son: os aleiros ou beirís, que voan máis ou menos sobre o muro para afastar das paredes a auga da chuva; o capiado, sistema de remate propio dos tellados a dúas augas, que consiste na colocación nos ángulos das fachadas laterais dunha fiada de lousas superpostas; os remates de pedra ou cerámica; as chemineas, de feitío e dimensións variables, que enfatizan, por veces moi fortemente, o conducto de saída do fume.

Elementos da fachada

As portas e fiestras, ademais de cumpriren a función de acceso, iluminación e ventilación, contribúen a caracterizar a fisionomía da casa. Dada a súa importancia, os ocos adoitan aparecer remarcados co uso de pezas de pedra de boa calidade, labradas co maior coidado; frecuentemente incorpóranse nelas motivos decorativos.

A variedade de fiestras é notable. O tipo máis desenvolvido, que se coñece como porta de aire, é un oco que ten a dimensión dunha porta e no que o antepeito é substituído por unha varanda de ferro ou madeira que o pecha no tercio inferior. As portas reciben, en canto á construción, un tratamento similar. Dependendo do tipo de vivenda, esta pode ter só acceso frontal, outro na parte traseira e aínda outro no andar, cando existe unha escaleira exterior. Estes ocos péchanse, en xeral, cunha porta de madeira dividida horizontalmente; a folla inferior permanece cerrada, en tanto que a superior, aberta, dá paso á luz e ó aire. As ferraxes – pechaduras, con ou sen espello, picaportes, bisagras, petadores– son, en moitos casos, unha boa mostra da habelencia dos ferreiros.

As vivendas cun andar e acceso exterior presentan, comunmente, unha escaleira de pedra que desemboca no alto dunha plataforma de pequena superficie diante da porta, denominada patín ou patamal. Segundo as zonas, esta solución desenvólvese dando lugar ó corredor ou solaina. Estes espazos exteriores da vivenda, polas súas dimensións e boa orientación, serven de zona de estancia nos meses de clima máis benigno, e neles se poñen a secar a roupa e produtos do campo coma o millo ou as fabas.

Distribución interior

A vivenda con distribución interior máis simple é a de planta rectangular terrea na que coexistían, ás veces sen subdivisión ningunha, cociña, leitos e cortes. No caso do espacio estar dividido, dispónse dunha banda a vivenda, en ocasións con algún cuarto, e da outra as cortes, separadas por un tabique ou muro de cachote. Aínda noutros casos cóntase cun terceiro espacio, o sobrado, situado sobre as cortes, con piso de madeira, que se utiliza para instalar os leitos e almacenar determinados produtos.

A partir da modalidade anterior desenvólvese a casa de dúas plantas con acceso exterior. A planta baixa dedícase a almacén e cortes, en tanto que a superior, á que se chega pola escaleira, que remata nun patín ou corredor, está ocupada pola vivenda propiamente dita – cociña, cuartos e, por veces, unha sala–. Baixo a cuberta pode existir un último espacio, o faiado.

A moblaxe da cociña está composta pola mesa, tallos, bancos, escano, artesa para amasar, hucha para o gran, espeteira e cunqueiro ou alzadeiro. No centro ou, máis frecuentemente, nun recanto instálase a lareira, na que se fai o lume, cocíñase e desenvólvese ó seu redor boa parte da vida cotiá.

Os cuartos son pequenas dependencias destinadas a dormitorios, por veces sen oco exterior ningún e cunha mínima moblaxe: o leito, a arca para a roupa e, se cadra, un colgador, un lavabo e unha pequena mesa. Naquelas casas onde non existen os cuartos como tales, dórmese no espacio único da cociña-vivenda ou no sobrado.

Nas casas de maior cumprimento dispónse no andar dun cuarto de dimensións superiores, a sala ou habitación de respecto, amoblada cunha mesa e cadeiras, un chineiro para gardar a louza e, por veces, unha arca.

Morfoloxía da vivenda

A arquitectura galega ofrece grande variedade en canto a morfoloxía e ás solucións constructivas dadas ós requirimentos do medio. Estas peculiaridades fan difícil establecer tipoloxías. A grandes trazos pódense illar dous tipos xerais: a casa do litoral e a do interior, esta última subdivisible á súa vez en vivenda de media montaña e bocarribeira e vivenda de montaña.

As edificacións do litoral, debido á natureza labrada da orla costeira, dispérsanse polos vales, esteiros e amplos arcos da mesma. En liñas xerais, son de planta rectangular, cun andar, e máis raramente con dous, con acceso vertical interior ou exterior. Os materiais empregados son o granito na zona occidental e a lousa na oriental, coexistindo ambos nas áreas limítrofes.

As casas costeiras ofrecen numerosas variantes; desde as de balcón e patín das Mariñas ata as de apuntadas teitumes das Rías Baixas, pasando pola sobria estrutura das da orla cantábrica e as asoportaladas das rías de Muros e Noia. Unha característica moi común é a dos soportais abovedados sobre os que repousa unha galería voada ou un balcón sobre canzorros.

Os núcleos do interior presentan asentamentos dispersos, nos que a arquitectura acada unha rica variedade de elementos constructivos, podéndose definir varios tipos:

- casa de planta redonda, terrea e con cuberta de colmo.
- casa rectangular terrea, con cuberta de colmo a dúas augas e paredes de granito ou xisto, dividida interiormente por unha parede que separa o gando da xente.
- casa rectangular a dúas augas con paredes de cachote en seco; a planta ten unha dependencia na que se sitúa a cociña, e outra para a corte do gando, sobre a que vai un sobrado destinado ós leitos, ó que se accede por unha escaleira interior desde a cociña.
- casa dun andar, con acceso interior ou exterior; no segundo caso, característico da zona ourensá, a escaleira remata nun patamal, corredor ou solaina aberta ou pechada con galería. As cortes e a cociña ocupan a planta baixa e os dormitorios sitúanse no andar. O tellado pode ter dúas ou catro augas.

A palloza

A construción redonda máis característica é a palloza ou pallaza, típica de alta montaña. Hoxe xa non quedan pallozas habitadas; as que seguen en uso manteñen unha función exclusivamente agropecuaria. Tense procurado a orixe deste tipo de construción nas casas redondas dos castros, pero se ben existen semellanzas formais, o grao de especialización da palloza e as súas dimensións son moi superiores ós das sinxelas construcións castrexas.

O teito descansa sobre un ou dous esteos que soportan a cumieira; desde esta ata as paredes dispóñense os cangos, sobre os que se colocan perpendicularmente as táboas da latiza, que sosteñen a cuberta de pequenos ramallos, sobre a que vai o colmado de palla centea. O interior áchase xeralmente dividido.

A adaptación das pallozas ó medio é perfecta. Oriéntanse de xeito que fagan menos resistencia ós ventos xeados, e a forma da planta e do tellado e o material da cuberta contribúen ó illamento, conservando a calor do fogar e dos animais e mantendo no interior unha temperatura máis ou menos constante.

As serras

Xunto coa palloza, a casa terrea de planta rectangular e cobertura de colmo constitúe a tipoloxía da vivenda máis primitiva da alta montaña galega. Aparece, polo xeral, integrada nun irregular conxunto de edificios e é de dimensións reducidas. Os muros, realizados con cachotes ou lousas, e os ocos límítanse na maioría dos casos á porta. A cuberta, sempre a dúas augas, está construída de colmo.

Outro tipo que tamén aparece nas serras orientais é a casa con andar e acceso exterior por medio dunha escaleira de pedra. A cuberta é de lousa a dúas augas. A distribución é sinxela. O corredor está orientados ó mediodía, co obxecto de recoller a maior cantidade de sol e de protexerse da chuvia e do vento. Construído en madeira, aparecerá máis ou menos cerrado segundo as características de cada comarca.

A Terra Cha

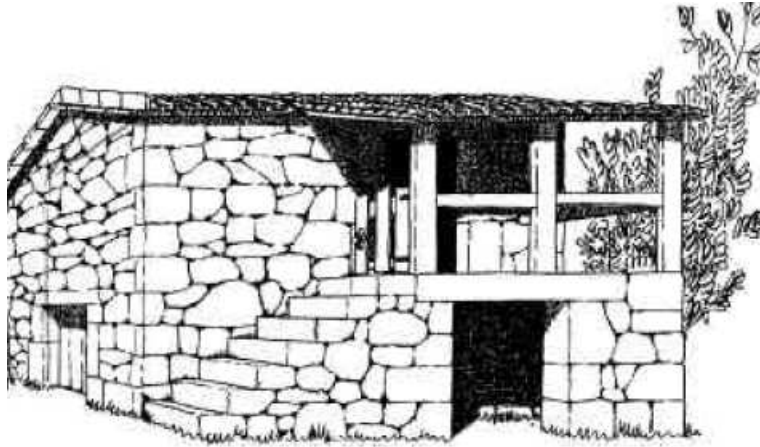
Entre as serras orientais e as cadeas montañosas centrais, esténdense, de norte a sur da provincia de Lugo, unha serie de chairas de similares condicións xeográficas e económicas. A casa caracterízase por un rotundo e limpo volume prismático, de grandes dimensións, con dúas plantas cadradas delimitadas polos muros. Os ocos, ó igual cás esquinas, están reforzados con pezas de cantería; as ventás van protexidas con tornachuvias de xisto. Dúas portas, unha en cada extremo do pasadeiro, cun ancho superior ó normal, e un número indeterminado de bufardas permiten a ventilación das cortes. As paredes teñen como material básico o xisto, fraccionado en lousas de pouco espesor. A cubrición é de lousa e a catro augas.

As agras

A arquitectura das agras abrangue as edificacións das comarcas situadas entre o mar e as serras occidentais. A casa está formada por todo un conxunto de dependencias agrarias: cortes, forno, alpendre, etc., construcións arrimadas ao núcleo central no que se localiza a vivenda. A entrada faise a través dun pórtico cuberto, utilizado en moitas ocasións como palleiro, no que se gardan o carro e os útiles de labranza. A calidade dos materiais constructivos depende da xeoloxía da zona, e varían desde unha cachotería careada, ás veces combinada con corpos de cantería de granito, ata muros de cachote de ínfima calidade. Nestes paramentos exteriores, moitas veces revestidos por una capa de barro caleado, os ocos están reforzados, ben cuns contornos de madeira (zona das Mariñas) ou ben de pedra (comarcas meridionais). A cuberta é de tella, e a súa forma variará en función dos corpos engadidos, pero o núcleo central, xeralmente, terá un tellado a dúas augas.

A zona meridional

A casa meridional espállase polas comarcas que van desde a costa ata boa parte da provincia de Ourense. As edificacións teñen, na maioría dos casos, accesos exteriores por medio de escaleiras de pedra que rematan en amplos corredores, solainas ou patíns, abrindo así a casa ó seu entorno. A vivenda, cunha planta básica rectangular, sitúase con frecuencia entre medianeiras con outras construcións. Na súa planta terrea encontramos as cortes, o lagar, a adega e demais dependencias onde se garda o carro e os apeiros de labranza. No andar, que ten acceso polo exterior, localízase a cociña, unha sala, case sempre utilizada como dormitorio, e un ou dous cuartos pequenos ós que se accede desde aquela. Son construcións de grande solidez. Os tellados, construídos a dúas, tres ou catro augas, en función das dimensións e características do edificio, prolónganse sobre o corredor ata cubrilo.

O litoral

A casa do pescador, utilizada case exclusivamente como vivenda, situada nun compacto núcleo de edificacións, está xeralmente construída entre medianeiras, é de reducidas dimensións e dispón de escasos ocos de iluminación. A súa distribución é moi variable, desde o espazo único sen división ata unha pequena cociña, algúns cuartos e un almacén. Os materiais empregados na construción dependen das características xeográficas de cada zona. A cuberta é, polo común, a dúas augas, co cumio paralelo á fachada.

O tipo máis antigo da casa mariñeira data da Idade Media e perdurará ata o século XIX. É a denominada casa do pincho, construción terrea, entre medianeiras, caracterizada pola presenza dun dos seus muros piñóns na fachada frontal. O caso máis desenvolvido o constitúe a casa do remo, chamada así porque a lonxitude da súa fachada nunca é superior á dun remo de traiñeira. Casa de dous andares, o tellado gana en pendente dando cabida a un novo espazo utilizado como almacén para gardar as redes ou como cuarto.

Outro tipo consiste na casa con patín, única mostra con acceso polo exterior á primeira planta, onde se localiza a vivenda; este está formado por unha escaleira de pedra, paralela á fachada, que remata nun patamal, cuberto ou non pola prolongación do tellado.

Un tipo máis común é a casa de un ou dous andares, entre medianeiras, que pode ter a fachada lisa ou desenrolarse nun corredor ou galería. Na planta terrea ten un almacén e, ás veces, a cociña. No primeiro andar, unha sala e algún cuarto. O segundo andar é un espazo sen división, que pode ser utilizado como almacén ou cuarto.

Por último, atópase a casa con soportal, vivenda con dúas plantas entre medianeiras. Caracterízase por ter na fachada principal un soportal, utilizado polos mariñeiros para gardar e protexer da chuva os útiles de pesca, realizado nunhas ocasións a maneira de soportal abovedado, sustentado por arcos de pedra (Muros e Noia), e noutras por medio de columnas e trabes de pedra de gran que soportan corredores de madeira (Rías Baixas).

Construcións adxectivas

Con este nome désígnanse unha serie de construcións complementarias da vivenda, con características definidas, que se utilizan para cometidos ou labores determinados: alpendres para gardar os apeiros de labranza, graneiros de diferentes tipos, pozos e fontes para aproveitar a auga, adegas para elaborar e conservar o viño, obradoiros de oficios, palleiros,

pombais... Velaquí algúns dos exemplos máis significativos, relacionados co pan.

Pendello

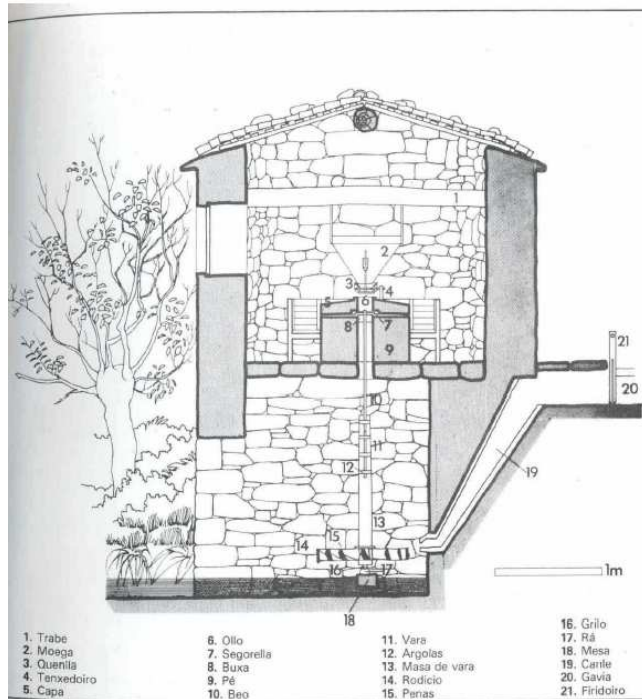
O hórreo

A función deste elemento singular dentro da arquitectura popular galega é gardar o gran. A súa difusión pola case totalidade do país está asociada á introducción do millo. Dependendo das zonas, presenta múltiples variedades, desde os máis elementais feitos de varas entretecidas e con cuberta vexetal, ata os bos exemplos de cantería. En liñas xerais, podemos definir o hórreo tipo como unha construción rectangular de pedra, de madeira ou mixta, sustentada sobre un mínimo de catro postes –que poden ser seis, oito ou máis, consonte medra o seu grandor– e coas paredes fendidas para permitir a boa ventilación do interior.

As partes que compoñen o hórreo son os pés, sobre os que asentan unhas lousas horizontais, tornarratos ou cepas. Sobre estas descansan as trabes que sosteñen o piso de táboas, e as columnas que forman os esquinais da cámara propiamente dita, pechada con balagustos de pedra ou madeira. Paralelas ás trabes están as soleiras, que soportan a cuberta. Consonte coa importancia que se otorga ó lugar onde se garda o pan, sobre o hórreo adoita haber algún remate, xeralmente unha cruz e algún pináculo de pedra.

O muíño

A orixe dos muíños remóntase ó Neolítico. Das primeiras formas quedan pervivencias, aínda que con variantes, no muíño manual. A súa finalidade é moi variada; hainos para moer papel, os de aceite, os muíños manuais para o vidro de cerámica, etc. De todos eles, os máis abondosos son os destinados a moer o gran. Co tempo foron evolucionando tecnolóxicamente e tipoloxicamente, adaptándose ás súas funcións, ata chegar ós muíños de vento e ós hidráulicos, tanto de río como de mar.

O tipo máis común é o muíño de regato. A construción que o alberga, normalmente rectangular, feita de cachotería e cuberta de tella a dúas augas.

O muíño podía ser de propiedade privada, pertencer a varios veciños ou ser comunal. Neste caso, cada familia mercaba unha peza e desta maneira adquiríase o dereito a utilizalo, dependendo o tempo de uso das necesidades e do número de propietarios do mesmo. Os donos tiñan a obriga de traballar no seu mantemento. Cando o muíño era comunal, cada persoa moía os seus cereais; pero se o muíño era privado, o propietario facía este traballo para os demais, cobrando diñeiro ou unha maquía, que era unha parte do gran moído.

MAQUÍA

Esta manifestación da arquitectura popular foi lugar de cita e de reunión dos veciños, sobre todo da mocidade. Alí celebrábanse as muiñadas, xeralmente pola noite, nas que se falaba, se cantaba e bailaba. Así pois, o muíño ten un aspecto folclórico importante.

O forno

Os fornos máis comúns son os utilizados para cocer o pan. Segundo a súa propiedade, poden ser privados (a miúdo incorporados á vivenda) ou comunais. Neste último caso, sitúanse normalmente preto da aldea para atender ó conxunto da comunidade, e na súa construción interveñen todos os veciños. Durante as fornadas, e sobre todo cando o traballo do campo é pouco, constitúe un lugar de reunión da xente da aldea e, coma o forno non se pecha endexamaís, a el achéganse peregrinos, pobres e camiñantes que poden pernoctar nel á calor que queda despois de cocer o pan.

PROPOSTAS DIDÁCTICAS

O espazo construído

- Sobre un mapa do voso concello observade como está evolucionando o mesmo. Cara a onde crece; onde perde poboación e onde a suma; que vías de comunicación ten cerca...
- Buscade as industrias, o comercio, as explotacións agroalimentarias do voso concello... cal é a actividade económica máis forte ou predominante? En que afecta iso ao xeito en que se desenvolve o urbanismo no voso concello?
- Pórlle nome aos sitios que nos rodean é unha maneira de apropiármolos do espazo, de sentilo noso e de estares cómodos nel. Cun mapa topográfico da vosa zona en man, mirade os nomes de sitios e tentade descubrir a súa orixe. Fixádevos tanto nos nomes de rúas e avenidas como nos topónimos de parroquias, lugares, montes, praias...
- Entre as construcións, a casa, a vivenda é unha das máis importantes e con maior variedade no mundo. Fai unha relación dos elementos comúns a calquera casa en calquera parte do mundo. Despois compara unha casa tradicional da túa zona cunha casa en Suíza: ves diferenzas? de que tipo? a que se deberán?.

- Porque credes que se rehabilitan, cando é posible, as casas vellas? E porque os hórreos están considerados un ben con interese cultural e non se pode facer nada que os agreda ?
- Lavadoiros e muíños, tiñan un papel nas relacións sociais que, en moitos casos, queda recollido en cantigas e contos. Cal era esta función e a quen e de que maneira afectaba?
- Investigade polo voso concello os seguintes elementos: lavadoiros, pontes e pontellas, fontes e valados. Se vivides no ámbito urbano, saídevos un chisco do centro da vila ou cidade que seguro que atopades; ás veces, incluso, algunhas destas construcións pasan ser elementos decorativos ou forman parte dun parque ou xardín urbano. Observade como están construídos, con que material e técnicas e para que e como se usaban.
- Recollede información sobre a evolución da vivenda. Que funcións foi cumprindo a casa ao longo da historia. Analizade o acceso á vivenda antes e na actualidade. Comentade a súa variación de tamaño, distribución interna, materiais, distribución xeográfica...